

WWII-MONUMENT SEE

ASSESSMENT OF POST-WORLD WAR II MONUMENTS IN SOUTH EAST EUROPE IN ORDER
TO DEVELOP A NEW REGIONAL TOURISM PRODUCT/ CULTURAL ROUTE

**Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Srbiji
za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/
kulturne rute u jugoistočnoj Evropi**

“Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Srbiji za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” realizovana je u okviru projekta “WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta”.

“WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta” koji je sproveo EXPEDITIO finansiran je sredstvima obezbijeđenim kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council - RCC). Ovaj projekat Savjeta za regionalnu saradnju finansira Evropska unija, a sprovodi se u nastojanju da doprinese rastu i konkurentnosti šest ekonomija Zapadnog Balkana pomažući razvoj i promociju zajedničke regionalne kulturne i avanturističke ponude u turizmu. Ova procjena je jedan od rezultata projekta “WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta”.

Urednici/izdavači:

EXPEDITIO

Autorka “Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Srbiji za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”:

Marija Đorđević

Beograd, maj 2019.

*Provided by the RCC Tourism Development and
Promotion Project's Grant Programme*

*The Project is funded
by the European Union*

Sadržaj

Uvod.....	1
Sažetak	5
Opis stanja spomenika.....	7
Lista spomenika.....	13
Opis potencijalih ruta	30
Primeri detaljne analize odabralih spomenika.....	35
Spomen-kompleks “Kadinjača”	36
Spomenik Borcima revolucije.....	47

Uvod

Projekat "WWII-MONUMENTSEE - Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta" (u daljem tekstu WWII-MONUMENTSEE) koji je sproveo EXPEDITIO finansiran je sredstvima obezbijeđenim kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council - RCC). Ovaj projekat Savjeta za regionalnu saradnju finansira Evropska unija, a sprovodi se u nastojanju da doprinese rastu i konkurentnosti šest ekonomija Zapadnog Balkana pomažući razvoj i promociju zajedničke regionalne kulturne i avanturističke ponude u turizmu. Ova procjena je jedan od rezultata projekta WWII-MONUMENTSEE.

Projekat WWII-MONUMENTSEE je implementiran u periodu novembar 2018. – jun 2019.

Područje sprovođenja projekta: Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo*, Crna Gora, Srbija i Sjeverna Makedonija.

Spomenici posvećeni II svjetskom ratu na području jugoistočne Evrope predstavljaju značajan potencijal za razvoj regionalne kulturne turističke rute. Ovi spomenici, koji su u velikom broj nastali u periodu nakon II svjetskog rata na cijeloj teritoriji bivše Jugoslavije i Albanije su prije svega memorijali antifašističke borbe, ali i mnogo više od toga, a mnogi od njih imaju i izuzetnu umjetničku vrijednost. Nakon promjena koje su se desile 90-ih godina XX vijeka na području jugoistočne Evrope dolazi do zanemarivanja ovih spomenika što je dovelo do njihove zapuštenosti uslijed prestanka njihovog održavanja, a u nekim slučajevima i do njihove devastacije ili potpunog uništavanja. Ponovno interesovanje za ove spomenike počinje se javljati u drugoj polovini prve decenije XXI vijeka, od 2006, kako kod stranih umjetnika i istraživača tako i onih sa prostora jugoistočne Evrope. Takođe značaj spomenika posvećenih II svjetskom ratu je počeo ponovo da se otkriva i u svijetu turizma. Međutim, sve ove inicijative i aktivnosti su sporadične, češće dolaze sa strane, a ne iz zemalja u kojima se nalaze, i nijesu sinhronizovane, tako da ne postoji jedinstven turistički proizvod, ni u okviru zemalja pojedinačno, ni u okviru regiona jugoistočne Evrope. Takođe, ne postoji informacije o ovim spomenicima objedinjene na jednom mjestu, ni detaljna analiza njihovih vrijednosti, stanja, kao i potencijala za razvoj turističkih ruta.

Specifični cilj projekta WWII-MONUMENTSEE je sprovedena početna faza u razvoju novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute – spomenici posvećeni II svjetskom ratu – na području jugoistočne Evrope, kroz izradu procjene. **Opšti ciljevi** projekta su: razvijen novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta – spomenici posvećeni II svjetskom ratu – na

* Ova oznaka ne prejudicira stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom 1244/1999 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o Deklaraciji o proglašenju nezavisnosti Kosova

području jugoistočne Evrope; unapređenje (zapošljavanja i održivosti) regionalnog turizma na području jugoistočne Evrope, kroz razvoj novog turističkog proizvoda/ kulturne rute; doprinos ekonomskom rastu regiona jugoistočne Evrope kroz jačanje regionalnog turizma i kulturnih ruta.

Aktivnosti koje su realizovane tokom projekta WWII-MONUMENTSEE obuhvatile su slijedeće: formiranje regionalnog ekspertskega tima i definisanje koncepta i metodologije rada; istraživanje i prikupljanje podataka u 6 ekonomija jugoistočne Evrope i izrada 6 pojedinačnih "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" od strane odabralih istraživača; organizovanje regionalne ekspertske radionice; izrada regionalne "Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" i distribucija rezultata projekta svim zainteresovanim stranama.

Izrada **6 pojedinačnih "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi"** je obuhvatila slijedeće aktivnosti i segmente:

- **Pregled generalnog stanja spomeničkog nasljeđa WWII** koji je trebao da da opštu sliku o tretmanu ovog segmenta kulturne baštine u 6 ekonomija, uključujući: zakonski okvir koji reguliše zaštitu, upravljanje i održavanje spomenika WWII; institucije/ključne aktere odgovorne za zaštitu, upravljanje, održavanje, promociju spomenika WWII; zvaničan spisak / baza podataka spomenika WWII; dosadašnje inicijative (umjetnički projekti, istraživanja, promocija, aktivizam...); pregled zainteresovanih strana / stejkholdera i generalni osvrt na ukupno stanje spomenika WWII: zaštitu, održavanje, korišćenje, upravljanje i turističku valorizaciju.
- **Analiza proširene liste spomenika** urađena je na osnovu zvaničnih spisakova zaštićenih spomenika WWII u pojedinim ekonomijama kao i na osnovu List of Proposed Sites for WWII Monument Route koja je dostavljena od strane Regional Cooperation Council, a koja je obuhvatala već odabralih 40 spomenika koje je

svakako trebalo uključiti.¹ Analiza spomenika je vršena na osnovu dogovorenih kriterijuma².

¹ Spisak koji je dostavljen od RCC je obuhvatao 40 spomenika:

- *Albania*: Shkodër, Kamëz, Mother Albania (Tirana), Pezë e Vogël, Bërzhitë, Elbasan, Pishkash
- *Bosnia-Herzegovina*: Vraca Memorial Park (Sarajevo), Vogošća Monument, Battle of Neretva Memorial Museum (Jablanica), Mostar Partisan Cemetery, Sutjeska Monument (Tjentište), Zenica, Novi Travnik, Jajce, Sanski Most, Kozara (near Prijedor), Banja Luka
- *Kosovo**: Prishtinë/Prishtina (city centre), Brezovicë/Brezovica Monument, Mitrovicë North/Mitrovica, Partisan Martyrs Cemetery, Matiçani Hill, Prishtina
- Montenegro: Dola Memorial Site, Nikšić Monument, Barutana Memorial (Podgorica), Kolašin Memorial Museum, Berane Monument
- *Serbia*: Jewish Cemetery (Belgrade), Memorial Park Jajinci , Kosmaj Monument, Čačak Memorial Site, Kadinjača Monument Site (near Užice), Bubanj Memorial Park (Niš), Šumarice Memorial Park (Kragujevac), Monument to the Revolution (Leskovac)
- *Republic of North Macedonia*: Skopje Earthquake Monument, Kičevo Ossuary, Makedonium (Krushevo), Prilep Monument, Veles Ossuary

² Kriterijumi su bili slijedeći:

- VISUAL AND AESTETIC QUALITIES: Abstract form; Forms that defies the convention of traditional monuments; Forms which hides deep symbolic and/or universal meaning behind its abstract shape; Created by famous, well-known or widely accomplished artists from the era
- HISTORICAL & CULTURAL SIGNIFICANCE: Tell universal histories of overcoming adversity and enemy defeat; Focus of human-level/civilian victory or tragedy; Relate compelling histories that are little known outside the region
- NATURAL BEAUTY: Favor monument sites located in remarkable natural sceneries; Favor monument sites in close proximity to national parks, scenic rivers, etc.; Favor monument sites in serene locations away from other touristic crowds
- TOURISM: Promoting Tourism in Under-served Areas
- CONDITION: In areas free of political/religious/ethnic tensions or violence; In areas not affected by landmines or other dangerous devices; Relatively intact and not dangerous or risky to traverse; Existing in a reasonable state of order and maintenance; Not excessively defaced or vandalized
- ACCESSIBILITY: Within a reasonable proximity to well traveled & maintained roads and highways, Within a reasonable proximity to touristic services (lodging, food, fuel, etc); Reasonable to locate by tourists unfamiliar with the area; Fully accessible for majority of the year, except in cases of extreme weather conditions

- **Predlog potencijalnih ruta** za svaku ekonomiju dat je na osnovu šire liste spomenika. Prepoznate su mogućnosti za različite nivoje ruta: regionalna/e ruta/e, rute u okviru zemalja, lokalne rute. Takođe sagledane su različite teme, među kojima: umjetnička vrijednost, autor(i), poznate ličnosti, veličina, filming, mountaineering, antifašizam i dr. Osim toga, sagledane su i mogućnosti za uključivanje spomenika u već postojeće rute ili u turističku ponudu okruženja.
- **Detaljna analiza odabralih spomenika** urađena je na osnovu sprovedenih analiza za po 10-12 spomenika u svakoj ekonomiji, koji su se nalazili na Listi dostavljenoj od RCC-a kao i na proširenoj listi spomenika po izboru istraživača. Detaljna analiza je urađena na osnovu formulara koji je definisan od strane regionalnog ekspertskega tima.
- **Spisak literature i aneksi** su dati uz svaku procjenu, a uključuju između ostalog: zvaničan spisak zaštićenih spomenika WWII; spisak zainteresovanih strana / stejkholdera; dodatni materijal značajan za pregled generalnog stanja spomeničkog nasljeđa WWII

Na osnovu individualnih Procjena u 6 ekonomija urađena je **zajednička, regionalna “Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”**.

“**Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Srbiji za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi**” je jedna od 6 individualnih procjena sprovedenih u okviru projekta. Autorka ove Procjene je Marija Đorđević.

U dokumentu je dat **izvod iz Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Srbiji**, koji obuhvata ključne podatke, analize i predloge, dok je cijelokupan materijal sa svom pratećom dokumentacijom predat RRC-u.

Sažetak

Istraživanje sprovedeno u okviru projekta *WWII MonumentSEE , Assessment of post-World War II monuments in South East Europe in order to develop a new regional tourism product/ cultural route*, kao rezultat daje opšti pregled trenutnog fizičkog stanja, interpretacije i upotrebe spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu i antifašizmu podignutih na teritoriji Republike Srbije. Na osnovu arhivskog istraživanja, stručne literature, zvaničnih dokumenata i terenskog istraživanja objektivnog stanja na lokacijama u Beogradu, Kraljevu, Kragujevcu, Trsteniku, Čačku, Šidu i Leskovcu formulisan je opšti pregled stanja u Srbiji, detaljno su obrađeni odabrani spomenici i definisane su potencijalne rute.

Na osnovu istraživanja utvrđeno je da su ispitivani spomenici u najvećoj meri zaštićeni kao kulturna dobra, prema odredbama Zakona o kulturnim dobrima, a njihovo održavanje je uređeno i Zakonom o ratnim memorijalima nja. Upravljanje ovim kulturnim dobrima u najvećem broju slučajeva povereno je institucijama lokalne samouprave, dok se njihovom promocijom bave zvanične turističke organizacije mesta u kojima se nalaze.

Porast interesovanja za spomenike posvećene Drugom svetskom ratu je izrazito vidljiv u poslednjoj deceniji, prevashodno među posetiocima iz inostranstva, koji se odlučuju na posetu regionu upravo iz svog interesovanja za arhitektonske pravce poput brutalizma i čitanju spomeničke plastike u Jugoslaviji kroz njakapitalnija dela ovog umetničkog korpusa.

Međutim, važno je napomenuti da i ako su ovi spomenici zvanično prepoznati kao kulturno nasleđe to ne upućuje obavezno na objektivno stanje u kojem se ovi spomenici nalaze. U velikom broju slučajeva održavani su samo na najbazičnijem nivou, a često su i potpuno zapušteni. Samo u retkim slučajevima su ova mesta zaista u upotrebi danas bez obzira na njen vid, odnosno bilo da su u pitanju komemoracije, turističke posete, umetnički performansi ili drugi vidovi aktivnosti.

Najveći broj spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu i antifašizmu (osmi spomen mesta poput Spomen-parka "Kragujevački oktobar", odnosno stratišta) su nakon raspada SFRJ skoro u potpunosti obrisani iz zvaničnih politika sećanja Srbije, a njihova apropijacija često je vršena kroz upliv pravoslavnih tradicija, odnosno podizanja sakralnih objekata i uvođenja liturgija i parastosa žrtvama. Situacija se značajno menja od 2015.godine, kada nasleđe NOB-a i antifašizma biva ponovo prepoznato kao vrednost. Pokušaji apropijacije ovog nasleđa od strane vladajućih struktura manifestuje se u talasu obnova spomenika i komemorativnih praksi do tada zaboravljenih spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu.

Imajući u vidu novi talas interesovanja za ova mesta od strane države i njenih institucija, kao i vrlo sveobuhvatno definisane stavke o kulturnom nasleđu u kontekstu Strategije za razvoj turizma u Srbiji, može se zaključiti da je ovaj trenutak povoljan za formulisanje ruta, koje bi ponudile samoodrživost zajednicama, kao i načine za održavanje i ponovno formulisanje narativa Drugog svetskog rata, koji je nakon raspada SFRJ sveden na narativ stradanja srpskog naroda. Na ovaj način, bi se jasni napor i grupa i pojedinaca da nasleđu Jugoslavije analitčki

pristupe, sa ciljem pronalaženja afirmativnih modela koji su primnenjivi i danas bili podržani, kroz popularizaciju, a sledstveno i edukaciju najšire javnosti.

Na osnovu svih uvida, kako u stanje održavanja, tako i u postojeće narativne interpretacije, ponuđene su rute namenjene kako lokalnim tako i inostranim turistima zainteresovanim za istoriju Drugog svetskog rata, ali i posetiocima zainteresovanim za razvoj i estetiku spomeničke plastike u javnom prostoru nastale za vreme SFRJ.

Opis stanja spomenika

Odarbani spomenici, na široj listi spomenika obuhvaćenih ovim istraživanjem, a koji su posvećeni događajima iz Drugog svetskog rata u Srbiji se u najvećem broju slučaja nalaze pod zaštitom države, a u skladu sa Zakonom o kulturnim dobrima. Istim zakonom propisano je da brigu nad nepokretnim kulturnim dobrima, a samim tim i aktivnosti dokumentacije, zaštite i nadzora, sprovode Zavodi za zaštitu spomenika kulture (republički, pokrajinski, regionalni i lokalni). Prema trenutnim podacima Republičkog zavoda za zaštitu spomenika u Srbiji u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara zavedeno je ukupno 2536 nepokretnih kulturnih dobara (podeljenih prema kategorijama na kulturna dobra, kulturna dobra od izrazitog i velikog značaja, i na vrste: spomenik kulture, prostorno kulturno-istorijska celina, arheološko nalazište i znamenito mesto). Kategorisana su 782 kulturna dobra od čega je 200 od izrazitog kulturnog značaja a 582 od velikog kulturnog značaja. Kao kulturna dobra od izrazitog kulturnog značaja kategorisano je 155 spomenika, 11 prostorno kulturno-istorijskih celina, 18 areholoških nalazišta i 16 znamenitih mesta, dok su kao kulturna dobra od velikog kulturnog značaja kategorisana 512 spomenika kulture, 28 prostorno kulturno-istorijskih celina, 25 arheoloških nalazišta i 17 znamenitih mesta.

Zakon o kulturnim dobrima definiše i posebnu kategoriju – dobra koja uživaju status prethodne zaštite. Ona su definisana kao stvari i tvorevine za koje se prepostavlja da imaju svojstva od posebnog značaja za kulturu, umetnost i istoriju, i uživaju zaštitu u skladu sa odredbama Zakona. Dobra koja uživaju status prethodne zaštite moraju prema zakonu u roku od tri godine biti kategorisane u okviru registra kulturnih dobara ili se odredbe ovog zakona ne mogu vise primenjivati (prevashodno odredbe koje se odnose na zaštitu dobra).

Isti zakon propisuje da se zaštita nepokretnih kulturnih dobara i njihove zaštićene okoline, odnosno dobara koja uživaju prethodnu zaštitu obezbeđuje pored ovog zakona i na osnovu propisa o planiranju i uređenja prostora, izgradnji objekata i zaštite životne sredine.

Od predložene proširene liste spomenika posvećenih događajima i pojedincima iz perioda Drugog svetskog rata, svi sem Jevrjeskog groblja, Spomenika kosmajskom partizanskom odredu, Spomen-parka Popina, Spomen-park Slobode u Čačku, nalaze se na listama nepokretne kulturne baštine, dok je kompleks Jevrejskoj groblja, pa samim tim i celina posvećena žrtvama fašizma, koje delo Bogdana Bogdanovića, uživa status prethodne zaštite i o njemu se stara Jevrejska opština. Spomenik "Sloboda" na Fruškoj Gori zaštićen je u okviru šireg skupa spomenika na teritoriji Fruške Gore, zavedenih na listi pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu, u nadzoru Zavoda za zaštitu spomenika kulture Sremska Mitrovica. Takođe, prema odredbama Zakona o zaštiti prirode iz 2009.godine, Kosmaj je zaštićen kao predeo izuzetnih odlika, što po svojoj definiciji podrazumeva i kulturno-istorijski značaj predela. Spomenik Kosmajskom partizanskom odredu zaštićen je u okviru ovog tipa zaštite dobara.

Skupština Srbije je 28. juna 2018. godine donela Zakon o ratnim memorijalima, kojim se uređuje uspostavljanje i vođenje propisanih evidencija, kao i druga pitanja od značaja za zaštitu

ratnih memorijala u Srbiji i inostranstvu. Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja je zaduženo za zaštitu ratnih memorijala koji se nalaze na teritoriji Srbije. Ovim zakonom uređuje se i pitanja i pravila ko sme, kada i pod kojim uslovima da održava ratni memorijal. Posebno se naglašava da će uređeni ratni memorijali, kao važan segment kulturne baštine Srbije, postati deo atraktivne turističke ponude.

Održavanje spomenika i spomeničkih kompleksa je, prevashodno u finansijskom aspektu, odgovornost resornih ministarstava (kao u slučaju Groblja Oslobođenja Beograda za koje je nadležno Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja), lokalnih samouprava i privatnih vlasnika (odnosno dobra koja su privatizovana od pređašnjeg statusa društvenog vlasništva, kao na primer u slučaju Memorijalnog kompleksa "Boško Buha" na Jabuci, koje je u vlasništvo preuzeća "Putnik Prijepolje d.o.o.", koje je trenutno u stečajnom postupku), dok nadležni Zavodi za zaštitu spomenika kulture imaju ulogu kontrole nad načinom održavanja kulturnih dobara.

Određeni broj memorijalnih prostora, koji su uvršćeni u širu listu spomenika obuhvaćenih ovim projektom, u svom sastavu imaju i izložbene jedinice, kao i muzejske funduse. U ovom slučaju, izloženi predmeti, kolekcije kao i ostale aktivnosti ovog tipa su pod ingerencijom veće lokalne muzejske institucije. U slučaju Muzeja logor Banjica na primer, muzej koji se nalazi u sastavu memorijalnog kompleksa pod ingerencijom je krovne institucije Muzeja grada Beograda, dok je Muzej pionira i omladine Jugoslavije u sastavu Memorijalnog centra "Boško Buha" u nadležnosti Narodnog muzeja Prijepolje. Nešto je drugačija situacija sa spomen sobama, kao na primeru Memorijalnog kompleksa "Sremski front" u Adaševcima (opština Šid), gde je izložba u okviru muzejske jedinice tretirana kao sastavni deo kompleksa.

Značajan broj spomenika sa šire liste spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu služe za održavanje komemoracija i mogu se tretirati kao mesta još uvek žive tradicije sećanja na NOB ili sećanja na žrtve fašizma. Komemoracija "Veliki školski čas" i "Oktobarske svečanosti" održavaju se bez prekida od trenutka ustavnopravljavanja do danas i imaju izvesno pokroviteljstvo države, pogotovo u slučaju "Velikog školskog časa". Komemoracije se održavaju i na drugim spomenicima sa liste ali sa drugačijom frekvencijom, koja se u današnjem trenutku (ponovne reaktualizacije NOB-a u javnom prostoru) bazira na obeležavanju značajnih, "okruglih" godišnjica, ili su predmet samostalnih aktivnosti organizacija naslednica SUBNOR-a Srbije, i drugih nevladinih organizacija. Takođe, u ovom smislu važno je pomenuti i angažovanje porodica palih boraca, koje kao u primeru kompleksa "Sremski front", samoinicijativno održavaju određene delove kompleksa i organizuju komemorativne aktivnosti.

Važno je naglasiti da njihov zvanični status kulturnog dobra, različitih kategorija i vrsta, što se može videti na zvaničnim listama nepokretnih kulturnih dobara, ne znači njihovo adekvatno održavanje i upotrebu. Takođe, njihova zastupljenost na listama spomenika kulture ne svedoči o njihovom značaju u javnom diskursu. Zbog toga su mnogi spomenici posvećeni Drugom svetskom ratu, NOB-u i žrtvama fašizma zanemareni i kao takvi ne služe za čuvanje sećanja na događaje iz Drugog svetskog rata. U ovom smislu u prošlosti je pravljenja razlika u isticanju značaja obeležja stradanja "srpskog naroda" (kako je formulisano u javnom govoru i u zvaničnim politikama sećanja) poput Spomen parka "Kragujevački oktobar" u Šumaricama ili

Spomen-parka "Kraljevački oktobar" u Kraljevu. Sa svešću o talasu zvaničnih revizija prošlosti, koje su pratile raspad SFRJ, ovakva situacija nije iznenađujuća. Jedan od aktivnih principa reinterpretacije spomenika koji su obuhvaćeni širom listom spomenika iz Drugog svetskog rata u Srbiji u okviru ovog projekta jeste podizanje sakralnih objekata (najčeće posvećenih kapela) u okviru memorijalnih kompleksa ili u neposrednoj blizini pojedinačnih spomenika. Kao i uvođenje sakralnih rituala u komemorativne aktivnosti na ovim lokacijama.

Takođe, veoma su česti slučajevi vandalizma i uništivanja spomenika NOB-a. Neki od vandalizovanih spomenika, poput Spomen-parka "Brdo mira" u Gornjem Milanovcu (vandalizovan 2007.godine, a rekonstruisan i otvoren za javnost u sptembru 2018.godine), su u poslednje dve godine i obnovljeni od strane lokalne samouprave. Takođe, primetan je i porast interesovanje za spomenika NOB-a od strane turističkih orgnaizacija gradova i opština, koje prepoznavaju spomeničke celine kao potencijalno privlačan dodatak turističkoj ponudi.

U kontekstu upotrebe i revitalizacije spomenika posvećenih NOB-u i žrtvama fašizma u Srbiji značajne su aktivnosti nevladinog sektora, prevashodno u domenu kulturno-umetničkih delatnosti i društvenog aktivizma, koje ove spomenike koriste u cilju razmatranja nasleđa antifašizma i društvene jednakosti, sa jedne strane, kao i u cilju jasne artikulacije važnosti umetničke specifičnosti određenih spomenika i spomeničkih celina koje se nalaze na široj listi spomenika obahvaćenih ovim istraživanjem.

SUBNOR Srbije, kao organizacija naslednica boračke organizacije aktivne do trenutka raspada SFRJ, danas ima sličnu strukturno organizaciju, odnosno formulisan je odbor na nivou republike kao i odbori na nivou pokrajina i lokalnih samouparava. Danas je SUBNOR nevladina organizacija, bez nekadašnjih ingerencija, ali njegove aktivnosti slede ideju očuvanja sećanja na dostignuća NOB-a i stoga je značajan akter u korišćenju i interpretaciji nasleđa NOB-a. Aktivnosti SUBNOR-a obuhvataju kako komemoracije, tako i turističke posete spomenicima i memorijalnim kompleksima posvećenim Drugom svetskom ratu. Njihova delatnost je do unazad svega par godina obavljana bez zančajnije medijske pažnje. Situacija se 2017. godine delimično promenila što može biti tumačeno na različite načine, ali u realnosti ne menja njihovu sada suštinski sekundarnu ulogu u zvaničnim državnim politikama sećanja.

Pored SUBNOR-a, kao prirodnog naslednika veteranske organizacije boraca Drugog svetskog rata, spomenicima koji su odabrani za širu listu ovog projekta bave se i organizacije drugačijih primarnih delatnosti. U ovom kontekstu mogu se izdvojiti aktivnosti naučno-akademskih neformalnih udruženja, poput Centra za primenjenu istoriju, koji kroz formu organizovane rute i javnog časa istorije, zainteresovane vodi kroz istorijski značajne lokacije Drugog svetskog rata u Srbiji. Osnivači Centra za primenjenu istoriju članovi su Foruma za primenjenu istoriju, koji je 2013.godine izdao publikaciju pod nazivom "Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada" koja je po rečima urednika zamišljena kao priručnik za čitanje lokacija Beograda, upravo kroz prizmu izbegavanog narativa Holokausta. Na neki način vodeći se upravo idejom kontekstualizacije prostornih celina kroz njihove istorijske slojeve, aktivnosti Centra za primnjenu istoriju fokusiraju se na istoriju Holokausta i Porajmosa u Srbiji i u određenoj meri drugačije definisanim žrtvama fašizma. Centar za primenjinu istoriju se aktivno bavi pitanjem obeležavanja logora "Staro Sajmište" u kontekstu

formulisanja, kako mesta sećanja, tako i baštinske institucije koja bi pružala informacije o datom istorijskom događanju, koji je u Srbiji još uvek izbegavana tema u javnom diskursu i zvaničnim politikama sećanja na Drugi svetski rat.

Pitanjem interpretacije spomenika NOB-a i Drugog svetskog rata kao nasleđa, prevashodno neželjenog nasleđa, aktivno se bavi Grupa arhitekata i to kroz svoje učešće u projektu regionalne platforme Neprimereni spomenici/Inappropriate monuments. Navedena platforma pored aktivnosti vezanih za istraživanje spomenika NOB-a (kroz radionice, stručna savetovanja, konferencije i publikacije) i izlagačku delatnost u različitim muzejskim i galerijskim prostorima u regionu bivše Jugoslavije, nudi i online mapu spomenika NOB-a, koja može biti jedna od početnih tačaka rutiranja, kao jedanog od rezultata ovog istraživanja i projekta WWII Monuments SEE. Jedna od aktivnosti Grupe arhitekata jeste i organizovanje sastanaka na univerzitetima na kojima se insistira na uključivanju studenata u proces promišljanja nasleđa i na pordukciji konkretnih predloga za očuvanje i revitalizaciju spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu.³ 2018.godine u Centru za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu održana je radionica za master studente pod naslovom MISSING KNOWLEDGE (On Forgotten Monuments) u organizaciji Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Architectuul online platforme iz Berlina. Radionica je imala za cilj usložnjavanje razmišljanja o spomenicima Drugog svetskog rata kao formi zajedničkog nasleđa, koje se kroz razmenu znanja može tretirati u širim okvirima od onih zadatih pravilima zaštite kulturnih dobara.

Pitanja nasleđa Drugog svetskog rata, kako u pozitivnom, tako i u negativnom kontekstu, su nakon raspada SFRJ polako odlazila na marginje javnog prostora i gubila svoje mesto u kolektivnoj svesti društva. Ovakav vid marginalizacije bio je omogućen umanjenjem, a na posletku i gubitkom važnosti ovih narativa u okvirima nastvanog programa osnovnih i srednjih škola na teritoriji Srbije. U poslednjih skoro deset godina situacija se menja stupanjem na scenu organizacija civilnog društva i nevladinog sektora, kao i pojavom posvećenih pojedinaca koji rade sa decom i mladima. U ovom kontekstu vredno je pomenuti rad međunarodne nevladine organizacije Terraforming.org koja se bavi učenjem o Holokaustu i već godinama nudi sredstva za rad za nastavnike osnovnih i srednjih škola o istoriji Holokasta u Evropi i Srbiji. Takođe, treba pomenuti i edukativnu platformu "Učionica istorije" koja je rezultat rada profesora istorije Aleksandra Todosijevića sa učenicima od petog do osmog razreda osnovne škole, a koja se bazira na aktivnom preispitivanju sadašnjosti kroz lekcije iz prošlosti. Pozorišna predstava "Nevidljivi spomenici" nastala je kroz istraživački, umetnički i edukativni proces tokom koga su učenici i učenice Treće beogradske gimnazije proučavali istoriju Evrope, Beograda i svojih porodica u Drugom svetskom ratu, dok su za dramski tekst i režiju zaslужne Jelena i Minja Bogavac. Kao samostalna produkcija, ova predstava je izvođena u pozorištima, muzejima i kulturnim centrima širom Srbije i regiona, a izvođena je i na spomen mestima NOB-a.

³ Vrlo sličan primer prakse, sporeden je u okviru projekta "Antifašistička mapa Nikšića" iniciran od strane Likovne akademije na Cetinju. U okviru ovog projekta studenti su iradili priručnik i mapu spomenika NOB-a u Nikšiću i okolini.

Pored nesumnjivog porasta intetresovanja i broja inicijativa koje tretitiraju spomeničko nasleđe Drugog svetskog rata u akademskim i obrazovnim okvirima, primetan je i priličan broj umetničkih praksi koje ove spomenike tretiraju u okviru svoji izraza, bilo kao lokaciju svoje prakse, bilo kao narativni predložak iste.

Jedan od primera takvih praksi je Multimedijalna mobilna kolonija u organizaciji Zemunskog malog umetničkog centra (ZMUC) u selu Babe u podnožju planine Kosmaj (u beogradskoj opštini Sopot). U avgustu 2014.godine pored prostornog korišćenja spomenika “Kosmajskom partizanskom odredu (Kosmajska zvezda)” kolektiv kolonije inicirao je i rekonstrukciju spomenika, koji je danas u značajno boljem stanju i tretiran je kao jedan od značajnih spomenika na teritoriji dve gradske opštine (Mladenovac i Sopot). Projekat pod nazivom Secret Mapping Experiment, umetnika Daniela Besnia (Daniel Besnyo) iz Mađarske, je tokom 2018.godine na više lokacija spoemnika NOB-a u region koristio nihove prostorne kompozicije za projektovano mapiranje. Rezultati ovog projekta izloženi su u Budimpešti, u maju 2019.godine.

Broj umetničkih praksi koji koriste i tretiraju nasleđe antifašističke borbe je u izvesnom porastu u čitavom region bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji. David Maljković, Marta Popivoda, Igor Grubić, Dušica Dražić, kolektiv Teorija koja hoda, BITEF teatar, Arna Mačkić i Irena Škorić samo su neki od autora koji su u svojoj umetničkoj praksi koristili ili reaffirmisali spomeničko nasleđe NOB-a i antifašističke borbe, vraćajući ga u javni dikurs. Prepoznatost navedin umetnika na internacionalnoj sceni savremenog stvaralaštva, kao i izložba “Prema konkretnoj utopiji” u muzeju MoMA u 2018.godini, na izvestan način popularizuju ove spomenike u krugovima vrlo specifičnih turista u regionu bivše Jugoslavije, poput poštovalaca brutalističke arhitekture. Ovakve grupe fokusiraju se na određeni broj spomenika mnogo većeg spomeničkog korpusa posvećenog Drugom svetskom ratu, koji se mogu svrstati u dela radikalnog apstraktnog modernizma. Upravo ovo pojačano interesovanje posvećenih entuzijasta, koji se mogu posmatrati kao prevashodno posetioci iz inostranstva, jeste jedan od parametara za formulisanje barem jedne od predloženih ruta Spomenika Drugog svetskog rata u Srbiji.

Turistička zainteresovanost za spomenike Drugog svetskog rata u značajnom je porastu prevashodno zhavaljujući njihovoj popularizaciji kroz foto projekat Jana Kampnersa Spomeniks (na osnovu kog ova kovanica postaje usvojeni termin za spomeničku produkciju Jugoslavije) i online baze Donalada Nejbila Spomenik Database. Na ovaj način, spomenici obuhvaćeni ovim istraživanjem, predmet interesovanja poštovalaca specifičnih arhitektonskih pravaca, u prvom redu brutalizma, što poslednjih godina dovodi značajniji broj inostranih turista u Srbiju. Prema podacima koje nudi Spomen park “Kadinjača” o strukturi inostranih posetilaca ovom kompleksu, moguće je zaključiti da je porastao broj inostranih touroperatora koji uključuju i posetu nekim od spomenika obuhvaćenih ovim istraživanjem, kao što je i Spomen-park “Kragujevački oktobar”

Pored inostranih turista spomeničko nasleđe Drugog svetskog rata na teritoriji Srbije ima potencijal za buđenje interesovanja lokalnih turista, koji su već kroz druge aktivnosti države motivisani na turističke posete, a samim tim i mobilnosti, unutar državnih granica. Takođe,

nastavni plan, prevashodno osnovoškolskog obrazovanja, podrazumeva rekreativne nastave na teritoriji Srbije (dok je odlazak u inostranstvo dominantan u nastavnom planu srednješkolskog obrazovanja). Interesovanje za spomenike posvećene Drugom svetskom ratu u značajnom je porastu i među amaterskim turističkim grupama. Takav je primer platforma Rutizam.com, koja kroz format foto-reportaže prikazuje turističke potencijale Srbije i njene znamenitosti. Skoro svi spomenici sa šire liste ovog istraživanja, detaljno su prikazani na ovoj platformi. I pored činjenice da interesovanje javnosti za ova mesta nesumnjivo raste, zvanične ture su još uvek relativno retke. Jedan od primera promišljenih i jasno definisanih turističkih ruta jeste ponuda aktivnosti Eko Hostela Užice Republik u Užicu, koji nudi nekoliko opcija tura do Spomen-parka "Kadinjača" i drugih mesta povezanih sa partizanskim odredima u okolini grada.

Spomenici posvećeni Drugom svetskom ratu u Srbiji u velikom broj slučajeva građeni su na izletničkim lokacijima, koje nude mogućnost aktivnog provođena vremena u prirodi i zbog toga se mogu formulisati kao destinacije, kako za lokalno stanovništvo, tako i za turiste iz Srbije i inostranstva.

I pored jasnih potencijala samoodrživosti koje organizovana ruta spomenicima Drugog svetskog rata može doneti već postojećoj turističkoj ponudi na lokalnom i državnom nivou, kao i opravdanosti oživljavanja ovog nasleđa u savremenom trenutku, neophodno je opsežno razmotriti interpretativne okvire u kojima bi iste bile smeštene. Važno je jasno definisati narativ kojem su ova mesta posvećena i ponuditi ga u što manje kontaminiranom formatu. Ovo je posebno važno, imajući u vidu, vrlo dominantne procese istorijskog revisionizma koji je obeležio javni diskurs u Srbiji u poslednje dve decenije. Takođe, važno je iskoristiti ovakve aktivnosti da bi se kroz podizanje svesti o istorijskim događajima i ulogama u Srbiji, podržali naporu da se konačno otvore i zaokruže pitanja učešća Srbije u Holokaustu i Porajmosu, ali ne samo sa pozicije žrtve, već i sa pozicije počinioca. Izvesno je, da bi prepoznavanje lukrativnosti ovakvog turističkog projekta, omogućilo dublji rad na gore navedenim pitanjima, kao i aktivniji odnos prema očuvanju nasleđa Jugoslavije i nesumnjivih dometa društva nastalog nakon Drugog svetskog rata, poput socijalne zaštite, prava radnika, emancipacije i antifašizma, na prvom mestu.

Stogodišnjica nastanka Jugoslavije obeležena je 2018.godine i izvesno je da su stekli uslovi da se nasleđe iste sagleda u svim svojim pozitivnim, negativnim i disonantnim aspektima. Ova pitanja mogu su otvoriti, promisliti pa čak i dodatno popularizovati upravo podsticanjem razvoja turističkih ruta njenim spomeničkim nasleđem. Za ostvarivanje punog potencijala turističkih ruta spomenicima Drugog svetskog rata, na prvom mestu u ovom kontekstu, neophodno je obezbediti usmerenu edukaciju vodiča, kao i formulisati jasan narativ koji o antifašizmu govori u isključivo afirmativnom tonu, a ne kao o uzroku stradanja. Fokus na narativ moguć je upravo zbog činjenice da se spomenici koji su predmet ovog istraživanja u Srbiji u velikoj većini nalaze na listama nepokretnih kulturnih dobara i zato što u ovom trenutku postoji jasna intencija države da se o njima nanovo brine.

List spomenika

Br.	Naziv	Autor/ka/i	Godina izgradnje	Grad/Mjesto	Dogadjaj koji se obilježava	Koordinate (Google Maps)	Kratak opis	Fotografija
1.	Jevrejsko groblje *	Bogdan Bogdanović	1951-1952	Beograd	Jevrejskim žrtvama fašizma	44°48'41.1"N 20°29'07.9"E	Spomenik je deo stare jevreske nekropole koja je još uvek u aktivnom statusu, odnosno vrši se sahranjivanje prema religijskim tradicijama. Ulazni prostor delo je Bogdana Bogdanovića. Samo ovaj deo prostora groblja može se smatrati delom spomeničkog korpusa posvećenog Drugom svetskom ratu.	

2.	Spomen park "Jajinci"	Ulaz: Stevan Bodnarov Spomenik: Vojin Stojić Pejzaž i prateći objekti: Branko Bon Brana Mirković	Ulaz: 1951 (1960) Spomenik: 1988 Pejzaž i prateći objekti: 1988-	Beograd (Voždovac)	Kolektivne grobove žrtava koncentracion og logora "Banjica"	44°43'49.3"N 20°29'19.9"E	Spomen park obeležava kolektivne grobove streljanih zatvorenika logora "Banjica". Imajući u vidu dug process izgradnje, sa nekim delovima koji su još uvek u nastajanju, dobar je primer razvoja i promene pristupa memorijalnoj arhitekturi i skulpturi, od 1945 do danas. Takođe, dobar je primer primene totalnog dizajna u memorijalnoj arhitekturi.	
----	--------------------------	--	---	---------------------------	---	------------------------------	---	---

WWII-MONUMENTS

3.	"Spomenik Kosmajskom partizanskom odredu"	vajar: Vojin Stojić arhitekta: Gradimir Medaković	1971	Beograd (Mladenovac)	Spomenik je posvećen Kosmajskom partizanskom odredu	44°28'06.4"N 20°34'17.9"E	Ovaj spomenik je jedan od najpozantijih spomenika koji pripada korpusu spomenika abstarktnog modernizma (karakterističnog za umetničku produkciju nakon 1948.godine u Jugoslaviji). Izrađen je od belog betona i koristi zvezdu petokraku kao svoje formalno polazište. Njegovo vizueleno rešenje veoma uspešno dominira u sve većem talasu interesovanju za jugoslovenske spomenike, kako u regionu tako i na međunarodnom nivou.	
4.	Spomen park "Borbe i slobode"	Bogdan Bogdanović	1976 – 1980	Čačak	Posvećen je palim borcima Narodno olobodilačke armije Jugoslavije i žrtvama fašizma	43°52'40.3"N 20°20'08.6"E	Kompleks je izgrađen u prepoznatljivom stilu Bogdana Bogdanovića. Izrađen je od kamena. Formalno pripada danas prepoznatljivom spomeničkom korpusu SFRJ (nakon 1948).	

WWII-MONUMENTS

5.	Spomen kompleks "Kadinjača"	vajar: Miodrag Živković arhitekta: Aleksandar Đokić	1952 - 1979	Užice	Posvećen je borcima Radničkog bataljona Užičkog partizanskog odreda stradalih 1941. godine, kao i Užičkoj republici, prvoj oslobođenoj teritoriji u Evropi u Drugom svetskom ratu. .	43°54'41.9"N 19°44'29.8"E	Kompleks je delo drugog najpoznatijeg autora spomenika Drugog svetskog rata u Srbiji; za izradu spomenika upotribljeni su kombinovani materijali- beton i kamen. Vidljivi je i vrlo karakterističan formalni metod Živkovića – probijanje monolitne površine kojii simbolizuje “pučanj prema suncu” kao čin revolucije. Odabrane forme i njihove dimenzije, kao i narativ kojem je kompleks posvećen, označavaju ga kao važno memorijalno mesto na lokalnom nivou Srbije, ali i na nivou jugositočne evrope i šire.	
6.	Spomen park "Bubanj"	Ivan Sabolić	1950 - 1963	Niš	Posvećen stradalim građanima Niša i Istočne Srbije	43°18'19.2"N 21°52'21.1"E	Odabrana forma simbolizuje pesnicu otpora boraca i vremena u kojem žrtve postaju pobednici Zajedno sa Spomen muzejem "12.februar" čini jedinstvenu narativnu celinu koja adresira problematičnu istoriju okupacije i kolaboracije u Srbiji	

7.	Spomen park "Kragujevački i oktobar"	arhitekti: Mihajlo Mitrović Radivoj Tomić arhitekte muzeja: Ivan Antić Ivanka Raspopović vajari: Ante Gržetić Vojin Bakić Miodrag Živković Nebojša Delja Jelica Bosnić	kompleks: 1955 spomenici: 1955 – 1994 (Orthodox Chapel was inaugurated in 2002, and finished in 2006)	Šumarice (Kragujevac)	Posvećen civilnim žrtvama masovnih streljanja u Centralnoj Srbiji prema naredbi Vermahta, odnosno fildmaršala Kajtla 1941.godine.	44°00'57.4"N 20°52'46.6"E	Kompleks obuhvata veliku zelenu površinu u prigradskom delu Kragujevca, koja se danas koristi kao prostor za rekreaciju i opuštanje. Sadrži dela najpoznatijih autora u Jugoslaviji i predstavlja simbol mesta podignutog od strane svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Još uvek aktivne komemoracije čine ga još zanimljivijim mestom sećanja, koje se i danas koristi za dnevno-politička pozicioniranja vladajućih partija. Kroz istoriju nikada nije zanemareno već se kontinuiranu koristi za definisanje i redefinisanje zvaničnih politika sećanja na Drugi svetski rat.	

		Gradimir Bosnić Silvana Sajsl Nandor Gild Milorad Zorbić Anton Stojku						
8.	Spomen park "Revolucije"	Bogdan Bogdanović	1971	Leskovac	Posvećen borcima Jugoslovenske Narodnooslobodilačke Armije	42°59'02.6"N 21°56'34.0"E	Kompleks pripada delima Bogdanovićevog organskog korpusa i može se smatrati remek delom spomeničke plastike.	
9.	Groblje oslobođilaca Beograda	vajar: Rade Stanković Anton Augustinčić arhitekta:	1954	Beograd (Palilula)	Posvećen porcima JNA i Crvene armije koji su poginuli prilikom oslobođenja Beograda 1944. godine	44°48'39.1"N 20°29'07.4"E	Ovo groblje može se smatrati delom prvog talasa memorijalne plastike posvećene Drugom svetskom ratu u javnom prostoru. Imajući u vidu da je Beograd imao status grada heroja, ovo groblje nosi snažan simbolički značaj. Svojim vizuelnim i stilskim rešenjem pripada spomenicima sovjetskog realizma.	

		Branko Bon Aleksandar Krstić						
10.	“Spomenik žrtvama koncentraciognog logora Sajmište”**	Miodrag Popović	1995	Beograd (Novi Beograd)	Spomenik obeležava mesto deportacije zatvorenika iz koncentraciognog logora “Staro Sajmište” u koncentraciognom logoru “Banjica” .	44°48'45.8"N 20°26'44.4"E	Kompleks nekadašnjeg sajma i njegova okolina korišćeni su kao koncentracijni logor. Ovaj spomenik predstavlja jedino nedvosmisleno i vidno obeležje ovog mesta. Ovo mesto predstavlja jasan primer još uvek ambivalentnog odnosa prema istoriji Holokausta i sopstvenog učestvovanja u njemu (u ulozi počinitelja) u savremenom srpskom društvu.	
11.	Grobnica Narodnih heroja	Stevan Bodnarović i Slavoljub Stanković	1948 – 1954	Beograd (Stari grad)	Posvećen Ivanu Loli Ribaru, Đuri Đakoviću, Ivanu Milutinoviću i Moše Pijade	44°49'19.1"N 20°26'56.1"E	Socrealistička grobnica je značajan dodatak kalemeđanskoj tvrđavi. Implicitira kontinuitet progresivnih ideja jednakosti i društvene revolucije.	

12.	Koncentraci ni logor “Banjica”	ulazno obeležje: Nikola Kolja Milunović	1969	Belgrade (Voždovac)	Spomen obeležje podignuto na mestu koncentracion g logora “Banjica” i posvećeno je žrtvama fašizma	44°46'16.6"N 20°28'02.6"E	Spomen obeležje podignuto na mestu koncentraciong logora “Banjica”. Sastoji se od muzeja u kojem je rekonstruisana zatvorenička soba i dostupne su informacije o žrtvama logora i zločinima okupatora i snaga kolaboracije.	
13.	Spomen- groblje boraca NOR- a	Čedomir Radović	1984	Novi Sad	Spomen- groblje borca partizanskih odreda	45°16'29.1"N 19°47'29.1"E	Spomen-groblje jedinstvene je forme, sa centralnim ovalnim spomenikom okružen svojim formalnim replikama manjih dimenzija. Centralna figura je ljudske visine dok su ostale figure visine polovine ljudske figure. Kompozicija simboliše jednakost borbe za slobodu i nesumnjivo pripada korpusu abstraktne spomeničke plastike, karakteristične za period SFRJ.	

WWII-MONUMENTS

14.	Spomenik žrtvama fašizma (racije) - "Porodica" (Spomenik na keju)	Jovan Soldatović	1971	Novi Sad	Posvećen žrtvama Novosadske racije 1942.godine.	45°15'09.0"N 19°51'20.9"E	Dominanthe vertikalne linije i izobličenje ljudske forme karkateristično je rešenje za skulpturalno predstavljenje čoveka nakon 1948.godine. Pored činjenice da je ovakvo formalno rešenje rezultat jasne deasocijacije od sovjetske umetničke produkcije, ono je usvojeno i za predstavljanje patnje i stradanja. Ovaj spomenik je jedan od simbola Novog Sada i prema svojoj posveti može se svrstati u spomen mesta Holokausta.	
15.	Memorijalni kompleks "Stratište"	Nebojša Delja	1970 - 1981	Pančevo	Posvećen žrtvama fašizma stradalim od 1941. do 1944.godine.	44°55'43.8"N 20°38'01.7"E	Jedan je od najvećih memorijalnih celina u Vojvodini, i stilski se može svrstati u spomenički korpus abstraktnog modernizma, kako formom tako i korišćenim materijalima (beton i gvožđe). Rešenje evocira mesto streljanja, i eksplisitno ukazuje na narativ kojem je kompleks posvećen. Intencionalno zatravljivanje površina zamišljeno je kao višegodišnji proces, sa idejom da sam kompleks postane jedno sa svojim prirodnim okruženjem.	

WWII-MONUMENTS

16.	Spomenik "Sloboda"	Sreten Stojanović	1951	Fruška Gora (Iriški venac)	Posvećen borcima NOR-a iz Vojvodine	45°09'30.3"N 19°51'42.0"E	Spomen kompleks je najveća spomenička kompozicija na Fruškoj Gori. Stilski pripada umetničkoj produkciji socrealizma (odnosno tradicionalnim vizuelnim rešenjima spomeničke plastike). Imajući u vidu da je u relativnoj blizini Memorijalnog kompleksa "Sremski front", pruža pregled trideset godina stilskog razvoja spomeničke plastike u SFRJ.	
17.	Memorijalni kompleks "Sremski front"	Jovan Soldatović	1988	Šid (Adaševci)	Posvećen borcima NORa, bugarskim i sovjetskim vojnicima koji su poginuli na Sremskom frontu, od oktobra 1944. do aprila 1945.godine.	45°02'59.7"N 19°10'55.8"E	Ovaj kompleks jedna je od poslednjepodignutih spomeničkih celina posvećenih Drugom svetskom ratu u Srbiji, iako je posvećen jedno od najznačajnijih borbi u Srbiji u tom periodu. Spomeničko rešenje sastoji se od velike ravne površine sa veštačkim uzvišenjima i rekonstrukcijama borbenih rovova. Pored spomenika partizanskim odredima i Aleje časti, sadrži i spomeni sobu/muzej, a od 2000.godine i pravoslavnu kapelu.	

WWII-MONUMENTS

18.	Spomenik NOB-a (Svetionik) na Dunavu	Jovan Soldatović	1961	Stara Pazova	Posvećen je Narodnooslobodilačkoj borbi I obeležava mesto ilegalne komunikacije između dve obale Dunava.	45°04'20.2"N 20°19'47.3"E	Spomenik je smešten na obali Dunava sa pogledom na reku. Formom podseća na svetionik i simbolizuje baklju slobode koju donosi revolucija. Autor spomenika potpisuje veliki broj spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu u Vojvodini, uključujući i memorijalni kompleks "Sremski front"...	
19.	"Spomenik palim borcima i žrtvama fašizma"	Toma Rosandić	1953	Subotica	Posvećen palim borcima i žrtvama fašizma	46°05'57.3"N 19°39'33.2"E	Ovaj memorijal velikih dimenzija rešen je u duhu tradicionalne spomeničke plastike, sa jasnim fokusom na motive ljudskog tela. Delo je jednog od najznačajnijih vajar međuratnog perioda, Tome Rosandića, i kao takav je od izuzetne važnosti.	
20.	Spomen park "Kraljevački oktobar" (Lager groblje)	Spasoje Krunić i Dragutin Kovačević	1970	Kraljevo	Posvećen civilnim žrtvama masovnih streljanja u Centralnoj Srbiji prema naredbi Vermahta,	43°43'47.6"N 20°41'30.5"E	Obeležava jedno od dva mesta okupatorske odmazde nad civilnim stanovništvom u Srbiji, u Kragujevcu i Kraljevu. Nikada nije u potpunosti završen i danas se sastoji od tri celine. Dve se datiraju u prvih par godina nakon rata I jedna podignuta 1970. godine. Poslednja je	

WWII-MONUMENTS

					odnosno fildmaršala Kajtla 1941.godine. .		abstraktnog vizuelnog rešenja koji je netapičan za ovaku namenu. Većina masa je visine četvrine i polovine ljudske figure. Odabrane dimenzije izdvajaju ovaj spomenik u okviru korpusa apstraktnih spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu. Posvećena je unverzalnom stradanju i žaslosti za izgubljenim nevinim životima, ali se nikako ne sme svrstavati u diskurs Holokausta (kao ni Kragujevac).	
21.	Memorijalni kompleks "Slobodište"	Bogdan Bogdanović i Svetislav Žujović	1965 - 1978	Kruševac (Bagdale)	Posvećen žrtvama fašizma i borcima NORa u Kruševcu	43°33'45.4"N 21°19'54.9"E	Ovaj kompleks nosi sve karakteristične crte Bogdanovićevog prepoznatljivog stila. Skulpturalne mase razbacane su na velikoj zelenoj površini gradskog parka namenjenog za rekreaciju i opuštanje. U spomeničku celinu uvršćen je amfiteatar, kao učionica pod vedrim nebom. Grad Kruševac ima bogatu istoiju i značajan broj lokaliteta, koji uz Slobodište nude vrlo interesantno semiotičko čitanje grada i samog memorijalnog kompleksa	

WWII-MONUMENTS

22.	Spomen park "Popina"	Bogdan Bogdanović	1978 -1980	Vrnjačka Banja	Posvećen jednoj od prvih akcija otpora protiv okupatora u Srbiji, 13.oktobra 1941.godine.	43°37'51.8"N 20°57'29.8"E	Poznat je I pod imenom "Snajper", jer je osnova fomalnog rešenja upravo strukturalna kompozicija snajpera, a same mase spomenika nameću vizuru koja podseća na vizuru vizira. Spomenička celina smještena je na brdu iznad Vrnjačke Banje I kroz vizier se vidi okolni brdovit I zelen pejzaž. Takođe, lociran je u neposrednoj blizini jednog od najznačajnijih banjskih centara u Srbiji, sa vrlo razvijenom turističkom infrastrukturom.	
23.	Spomen park "Čačlica"	Vajar: Stojan Mišić arhitekta: Branislav Stojanović	1962	Požarevac	Posvećen žrtvama fašizma I borcima NOBa iz Požarevca	44°36'49.2"N 21°12'04.0"E	Centralni spomenik kompleksa predstavlja možda I najspecifičniji primer u okviru ovde predstavljenog spomeničkog korpusa. Za razliku od drugih spomenika kao osnovni vajarski material upotrebljen su čelične šipke. Svojom vizuelnom fragilnosti, ali ipak neometanoj vertikalosti stoji kao simbol nevinih žrtava ali I kao simboli pobede (oličen u zvezdi petokraci). Pored centralnog zvezdolikog spomenika "Slobodi" ovaj kompleks sadrći I grob sovjetskih vojnika, i zajednički grob streljanih antifašista. Peak je ovičen posađenom šumom, koja	

WWII-MONUMENTS

							se može interpretirati kao deo memorijalne prakse.	
24.	“Spomenik hrabrima”	vajar: Miodrag Živković arhitekta: Svetislav Ličina	1969	Ostra (blizu Čačak)	Posvećen Čačanskom partizanskom odredu i obeležava mesto bitke koja se odigrala 5.marta 1943.godine.	43°54'41.5"N 20°30'59.7"E	Spomenik je delo Miodraga Živkovića, kao jednog od najzanimljivih imena memorijalne plastike u javnom prostoru posvećene Drugom svetskom ratu. Rešenje nosi sve karakteristike njegovog stila, od eksplodirajućih formi do upotrebe belog betona. Osnova skulpturalne mase prekinuta je zracima koji streme ka nebu, ostvarujući vrlo dinamičnu kompoziciju. Spomenik je dugo godina zanemarivan, ali je poslednjih godina stekao ponovnu popularnost, što je dovelo do delimičnog uruđenja okruženja.	
25.	Spomen park “Brdo mira”	Autor centralnog spomenika internistima u Norveškoj: Živorad Maksimović	1956	Gornji Milanovac	U okviru parka podignuto je nekoliko spomenika posvešenih Drugom svetskom ratu: Spomenik borcima NOBa (1956),	44°01'46.2"N 20°27'14.4"E	Kompleks je zamišljen kao pošumljeno parkovsko okruženje, u koje bi bilo smešteno nekoliko spomeničkih celina, uključujući drvorede koje su posadili omladinci Jugoslavije. Kao i u slučaju “Čačlice” sadjenje drvoreda treba razu, eti kao zasebnu memorijalnu praksu. Naveći deo stabala je 2013.godine isečen kao posledica suše. Sam	

WWII-MONUMENTS

					Spomenik Crvenoarmjčima (1962), spomen drvored (1961-1966), Spomenik intenistima u Novreškoj (1973), plainska kuća i biste narodnih heroja.		park je više puta vandalizovan, ali je rekonstruisan 2018.godine.	
26.	“Spomenik borcima revolucije”	Vojin Bakić	1960	Valjevo	Posvećen Stjepanu Filipoviću i borcima NOBa iz valjevskog kraja.	44°15'50.2"N 19°52'49.5"E	Posvećen je ikoničnoj figure otpora – Stjepanu Filipoviću. Položaj tela odrban je na osnovu jedne od najznačajnijih prestava otpora – fotografije Stjepana Filipovića sa podignutim rukama u poslednjim momentima pre vešanja. Ova fotografija nalazi se na ulazu u zgradu UN u Nju Jorku. Takođe, ova skulptura je uvod u ono što će kasnije postati stilski karakteristika dela Vojina Bakića, odnosno odabacuje socrealizam kao set izražajnih sredstava. Spomenik je podignut tako da je prednjim delom tela okrenut ka Valjevu, koje je u podnožju uzvišenja na kojem je kompleks.	

WWII-MONUMENTS

27.	Memorijalni centar „Boško Buha“	Mira Letica Ljuboje Čabarkapa Drinka Radovanović	1964	Jabuka	Posvećen je deci i omladini koji su poginuli kao borci u Drugom svetskom ratu. Sastoji se od nekoliko spomenika i muzeja. Spomenik devojcici Dolores uništen je 1990.godine.	43°21'01.5"N 19°30'40.6"E	Memorijalni centar je jedinstven primer u svetu, jer je posvećen deci kao aktivnim učesnicima a ne deci kao žrtvama stradanja. Takođe, ceo centar je podignut sakuoljanjem novca kroz "pionirski dinar", tj. izgradnju su finasirala deca Jugoslavije. Sudbina spomenika devojcice Dolores je jedan od vrlo retkih slučajeva intencionalno uništavanja spomenika posvećenih Drugom svetskom ratu na teritoriji Srbije 1990.godine (to postaje trend skoro 20 kasnije) Ovakav čin ima jošveću simboliku imajući narativ kojem je ceo memorijalni centar posvećen, kao I imajući u vidu životnu priku Saše Božović, kao autorke "Tebi, moja Dolores".	
28.	"Spomenik streljanim partizanima"	vajar: Ana Bešlić arhitekta: Jovanka Jeftović	1967	Zlatibor	Posvećen 160 partizanskim boraca koji su streljeni i oskrnavljeni 28.novembra 1941.godine.	43°42'40.9"N 19°42'42.6"E	Jedan je od retkih primera spomen kompleksa koji su osmisile i izgradile autorke. Sagrađen je od belog betona I trapezoidnog je oblika I pripada dominatnom stilu abstraktnog spomeničkog modernizma.	

WWII-MONUMENTS

29.	Spomen muzej "12. februar"	kustosi: Ivana Gruden Miletinjević and Nebojša Ozimić	1967	Niš	Obeležava mesto logora Crveni krst u Nišu.	43°19'49.7"N 21°53'20.3"E	Muzej pruža informacije o zatvorenicima koji su sahranjenju okviru memorijalnog kompleksa. 1987.godine "Lager Niš" je snimljen kao dokumentarni film, koji jeste jedini pokušaj ovakvog adresiranja društvenih pitanja.	
30.	"Spomenik revoluciji"	Bogdan Bogdanović	1975	Vlasotince	Posvećen borcima NOBa	42°57'46.4"N 22°07'58.0"E	Centralni spomenik, nosi sve odlike Bogdanovićevog stila. Možda jeste manji u dimenzijama ali predstavlja nuklearni primer zrelog stila Bogdana Bogdanovića.	

Opis potencijalih ruta

Turističke rute predložene u ovoj fazi istraživanja formulisane su i grupisane na osnovu tri osnovna parametra – lokacija, narativ i estetska specifičnost. Na osnovu ovih kriterijuma definisane su 3 rute, koje mogu biti povezane međusobno, ili predstavljati sponu sa drugim rutama predloženim u okviru ovog istraživanja, tako čineći regionalnu celinu.

Svaka predložena ruta podrazumeva formulisanje vrlo preciznog narativa za učesnike, koji istovremeno može da ukaže na stilske specifičnosti ovog spomeničkog nasleđa, ali i da jasno istorijski pozicionira region i njegov doprinos antifašističkoj borbi i socijalnoj revoluciji.

NAPOMENA:

Ruta, u daljem tekstu definisana kao Ruta Centralne i Zapadne Srbije, a pogotovo njen segment u okolini Užica, lokacijski je komplementaran sa potencijalnim rutama u Crnoj Gori ili Bosni i Hercegovini.

Spomenici Drugog svetskog rata u Srbiji: RUTA I

Prva ruta je podeljena na podgrupe na osnovu lokalne grupisanosti spomenika, i to na:

1. Ruta Vojvodine i Beograda
2. Ruta Centralne i Zapadne Srbije
3. Ruta Južne Srbije

Svaka od podgrupa teži da narativno obuhvati kako sećanje na antifašističku borbu, tako i sećanje na civilno stradanje u Drugom svetskom ratu.

1. Ruta Vojvodine i Beograda

Lokacije: Subotica, Novi Sad, Fruška Gora, Adaševci, Pančevo, Beograd i okolina.

Tematski obuhvata narative antifašističke borbe i stradanja civila. Odabrani spomenici svedoče o stilskom razvoju spomeničke plastike, i nude uvid u dva ponekad sučeljena stanovišta o obeležavanju sećanja na borbene i civilne žrtve. Ovim odabirom spomenika u Vojvodini i Beogradu otvara se pitanje problematičnog sećanja u zvaničnim memorijalnim politikama danas, i našem savremenom odnosu prema istoriji i vrednostima antifašizma.

Predloženi spomenici:

- "Spomenik palim borcima i žrtvama fašizma" (Subotica)
- "Spomenik žrtvama fašizma" (Novi Sad)
- Spomen groblje boraca NOR-a (Novi Sad),
- "Spomenik Slobode" (Fruška Gora)
- Spomen kompleks "Sremski front" (Adaševci)
- Spomen kompleks "Stratište" (Pančevo)
- Groblje oslobođilaca Beograda (Beograd)
- Spomen park "Jajinci" (Beograd)
- "Spomenik žrtvama fašizma" (Jevrejsko groblje, Beograd)
- Koncentracioni logor "Banjica" i "Staro sajmište" (Beograd)
- Spomenik "Kosmajskom partizanskom odredu" (Beograd)

2. Ruta Centralna i Zapadna Srbija

Lokacije: Valjevo, Čačak, Kragujevac, Kraljevo, Požarevac, Vrnjačka banja, Kruševac, Užice, Jabuka.

Tematski obuhvata narative ustanka, antifašističke borbe i stradanja civila u Srbiji, sa akcentom na specifičnosti istorijskih događaja i ličnosti, kao što su Stepan Filipović, Boško Buha ili Saša

Božović. Takođe, ukazuje na značaj Užičke Republike kao prve oslobođene teritorije u Evropi za vreme Drugog svetskog rata i učešće dece u borbama.

Predloženi spomenici:

- "Spomenik borcima revolucije" (Valjevo)
- Spomen park "Borbe i slobode" (Čačak)
- Spomen park "Kragujevački oktobar" (Kragujevac)
- Spomen park "Kraljevački oktobar" (Kraljevo)
- Spomen park "Čačlica" (Požarevac)
- Spomen park "Popina" (Vrnjačka banja)
- Spomen park "Slobodište" (Kruševac)
- Spomen park "Kadinjač" (Užice)
- Memorijalni kompleks "Boško Buha" (Jabuka)

3. Ruta Južna Srbija

Lokacije: Leskovac, Vlasotince, Niš, Pirot (Stara planina)

Tematski je podudarna sa rutom pod rednim brojem 1. I teži da sa jednakom pažnjom tretira antifašističku borbu i civilno stradanje. Kao dodatak teritorijalnom okviru, koji je zadat u osnovnim kriterijumima ovog istraživanja, predlaže se uključivanje bugarskog spomenika Buzludža, koji je od Pirota relativno lako dostupan, a daje dobar primer stilske i narativne različitosti spomenika podignutih u dva po mnogome različita socijalsitička državna uređenja.

*Ruta Južna Srbija je infrastrukturno dobro povezana sa užičkim krajem i stoga može obuhvatiti i spomenike u okolini samog Užica.

Predloženi spomenici:

- Spomen park "Bubanj" (Niš)
- Memorijalni muzej "12.februar" (Niš)
- Spomen park "Revolucije" (Leskovac)
- "Spomenik revolucije" (Vlasotince)
- Spomenik "Buzludža" (Stara planina)

Spomenici Drugog svetskog rata u Srbiji: RUTA II

Lokacije: Novi Sad, Pančevo, Adaševci, Beograd, Valjevo, Kragujevac, Gornji Milanovac, Užice, Jabuka, Niš i Leskovac.

Druga predložena ruta podrazumeva odabir spomenika na osnovu specifičnosti njihovog narativa (kako u vreme njihovog nastajanja, tako i danas) i podrazumeva lokacijsku decentralizovanost. Ovde predložena ruta podrazumeva kretanje od severa ka jugu Srbije.

Tematski ruta podrazumeva spajanje narativa borbe i stradanja ali u širem kontekstu učešća Srbije u Drugom svetskom ratu, i u tom smislu odabrana su amblemska mesta sećanja.

Predloženi spomenici:

- "Spomenik žrtvama fašizma" ("Spomenik na keju"/"Porodica") (Novi Sad)
- Memorijalni kompleks "Stratište" (Pančevo)
- Memorijalni kompleks "Sremski front" (Adaševci)
- Spomen park "Jajinci" (Beograd)
- Groblje oslobođilaca Beograda (Beograd)
- Koncentracioni logor "Banjica" (Beograd)
- "Spomenik borcima revolucije" (Valjevo)
- Spome park "Kragujevački oktobar" (Kragujevac)
- Spomen park "Kadinjača" (Užice)
- Memorijalni centar "Boško Buha" (Jabuka)
- Spomen park "Bubanj" (Niš)
- Spome park "Revolucije" (Leskovac)

Spomenici Drugog svetskog rata u Srbiji: RUTA III

Lokacije: Subotica, Fruška Gora, Novi Sad, Adaševci, Beograd, Valjevo, Kragujevac, Vrnjačka Banja, Kruševac, Čačak, Zlatibor, Užice, Požarevac, Niš, Leskovac.

Treća predložena ruta zamišljena je kao pregled stilskog razvoja spomeničke plastike nastale u periodu nakon Drugog svetskog rata na teritoriji Srbije. Odabrani spomenici dela su najznačajnijih predratnih i posleratnih vajara i arhitekata, pa je stoga akcenat stavljen na dela Jovana Soldatovića, Miodraga Živkovića, Vojina Bakića i Bogdana Bogdanovića. Specifičan primer spomeničkog korpusa odabranog za treću predloženu rutu jeste spomenik "Streljanim partizanima" na Zlatiboru, koji je redak primer dela u celosti zamišljenog od strane ženskih autora, Ane Bešlić i Jovanke Jeftović.

Predloženi spomenici:

- "Spomenik palim borcima i žrtvama fašizma" (Subotica)
- Spomen groblje boraca NOR-a (Novi Sad),
- "Spomenik Slobode" (Fruška Gora)
- Memorijalni kompleks "Sremski front" (Adaševci)
- "Spomenik žrtvama fašizma" (Jevrejsko groblje, Beograd)

- "Spomenik kosmajskom partizanskom odredu" (Beograd)
- Grobnica Narodnih heroja (Beograd)
- "Spomenik borcima revolucije" (Valjevo)
- Spomen park "Kragujevački oktobar" (Kragujevac)
- Spomen park "Popina" (Vrnjačka Banja)
- Spomen park "Slobodište" (Kruševac)
- Spomen park "Kadinjača" (Užice)
- "Spomenik streljanim partizanima" (Zlatibor)
- "Spomenik "Hrabrima" (Čačak)
- Spomen park "Borbe i slobode" (Čačak)
- Spomen park "Čačlica" (Požarevac)
- Spomen park "Bubanj" (Niš)
- Spomen park "Revoucije" (Leskovac)
- "Spomenik revoluciji" (Vlasotince)

Primeri detaljne analize odabralih spomenika

Od proširene liste spomenika u Srbiji koja je obuhvatila **30 spomenika**, odabrano je **16** za koje je urađena detaljna analiza na osnovu definisanog formulara. Detaljna analiza je urađena za slijedeće spomenike:

1. **Jevrejsko groblje**, Beograd; autor: Bogdan Bogdanović
2. **Spomen park "Jajinci"**, Beograd (Voždovac); autori: Stevan Bodnarov, Vojin Stojić, Branko Bon, Brana Mirković
3. **"Spomenik Kosmajskom partizanskom odredu"**, Beograd (Mladenovac); autori: Vojin Stojić, Gradimir Medaković
4. **Spomen park "Borbe i slobode"**, Čačak; autor: Bogdan Bogdanović
5. **Spomen kompleks "Kadinjača"**, Užice; autori: Miodrag Živković, Aleksandar Đokić
6. **Spomen park "Bubanj"**, Niš; autor: Ivan Sabolić
7. **Spomen park "Kragujevački oktobar"**, Šumarice (Kragujevac); autori: Mihajlo Mitrović, Radivoj Tomić, Ivan Antić, Ivanka Raspopović, Ante Gržetić, Vojin Bakić, Miodrag Živković, Nebojša Delja, Jelica Bosnić, Gradimir Bosnić, Silvana Sajsl, Nandor Gild, Milorad Zorbić, Anton Stojku
8. **Spomen park "Revolucije"**, Leskovac; autor: Bogdan Bogdanović
9. **Groblje oslobođilaca Beograda**, Beograd (Palilula); autori: Rade Stanković, Anton Augustinčić, Branko Bon, Aleksandar Krstić
10. **Spomen-groblje boraca NOR-a**, Novi Sad; autor: Čedomir Radović
11. **Spomen park "Kraljevački oktobar"** (Lager groblje), Kraljevo; autori: Spasoje Krunić, Dragutin Kovačević
12. **Memorijalni kompleks "Slobodište"**, Kruševac (Bagdale); autori: Bogdan Bogdanović, Svetislav Žujović
13. **Spomen park "Popina"**, Vrnjačka Banja; autor: Bogdan Bogdanović
14. **Memorijalni kompleks "Sremski front"**, Šid (Adaševci); autor: Jovan Soldatović
15. **"Spomenik borcima revolucije"**, Valjevo; autor: Vojin Bakić
16. **Memorijalni centar „Boško Buha“**, Jabuka; autori: Mira Letica, Ljuboje Čabarkapa, Drinka Radovanović

U ovom dokumentu su predstavljena dva od 16 detaljno obrađenih spomenika:

- **Spomen kompleks "Kadinjača"**, Užice; autori: Miodrag Živković, Aleksandar Đokić
- **Spomenik Borcima revolucije**, Valjevo; autor: Vojin Bakić

Detaljne analize ostalih odabralih spomenika su predate RRC-u.

Spomen-kompleks “Kadinjača”

Osnovni podaci o spomeniku

Zvanični i/ili uobičajeni naziv spomenika

Spomen-kompleks “Kadinjača”

Ime i prezime autora/ke

Vajar: Miodrag Živković

Arhitekta: Aleksandar Đokić

Osnovne dimenzije spomenika (širina, dužina, visina)

Spomen-kompleks “Kadinjača” nalazi se na površini od 15ha, u kojoj su rasporodene skulptorske mase različitih dimenzija, od onih koje su niže od čovekove figure do formi koje daleko prevazilaze dimenzije posmtrača (od 2 do 14m).

Opis vizuelnih karakteristika spomenika / memorijalnog kompleksa

Spomen-kompleks čine spomenik i spomen-dom, dok je vajarsko/arhitektonsko rešenje spomenika podeljeno je u 3 celine.

Prvu celinu predstavlja amfiteatar *Užičke republike*. Aleja *Radničkog bataljona* je druga celina koja je oblikovana pomoću 21 monolitne mase od belog betona visine od 2 do 5 m. Centralana masa ove celine jeste prvo bitni spomenik (obelisk) radničkom bataljonu koji podignut 1952.godine.

Treća celina je *Plato slobode* koji se sastoji od dva bloka beolga betona visine 14m. "Dva bloka glavne kompozicije deluju kao da su razdvojeni ekspolizijom granate, dok razuđenu rustičnu structure unutrašnje ekspolizije čine glave stradalih boraca" (Putnik, 2014:123).

Dodatni komentari

Nasuprot spomen-kompleks posađeno je 88 stabala 1984.godine. I ovaj pošumljeni deo okruženja može se smatrati delom spomen-kompleksa, kao i elementom memorijalne prakse, koji je relativno često praktikovan u sklopu memorijalnih praksi perioda SFRJ.

LOKACIJA SPOMENIKA**Država**

Srbija

Opština

Užice

Grad

Užice

Geografski podaci (geografska širina i visina)

43°54'41.9"N

19°44'29.8"E

IZGRADNJA SPOMENIKA

Datum početka izgradnje spomenika

1952.godine je podignut prvi spomenik Radničkom bataljonu, autora Stevana Živanovića. Izgradnja današnjeg kompleksa započeta je 1977.godine.

Datum završetka izgradnje spomenika

Kompleks je završen i svečano otvoren 1979.godine.

Kojem istorijskom događaju/ličnosti(ma) je spomenik posvećen? Navesti osnovne podatke o događaju/ličnosti(ma)

Spomen-kompleks podigunt je u sećanje na Radnički bataljon užičkog partizanskog odreda (njih 200 je poginulo u Prvoj ofanzivi 29.novembra 1941.godine, a sahranjeni su u podnožju prvo podignutog spomenika).

Takođe, spomen-kompleks podigunt je u sećanje na Užičku republiku, prvu oslobođenu teritoriju u Evropi za vreme Drugog svetskog rata.

Da li je poznato zašto je spomenik baš u tom trenutku podignut (da li je u pitanju obeležavanje godišnjice ili neki drugi povod)?

Spomen-kompleks otkriven je 1979.godine kada je Radnički bataljon proglašen za narodnog heroja, a samom otvaranju prisustvao je Josip Broz Tito koji održao govor pred 100.000 posetilaca.

Ko je bio naručilac izgradnje? Ko je je finansirao izgradnju?

Gradski odbor SUBNOR-a Užice, SUBNOR Srbije i Grad Užice

Kakve su bile reakcije stručne i šire javnosti na odabранo rešenje i izgradnju spomenika? Opisati ukratko neke od otvorenih diskusija, komentara, neslaganja ili nekih drugih reakcija u stručnoj i široj javnosti.

Nakon vrlo uspešne realizacije spomen-kompleksa "Dolina heroja" na Tjentištu i vrlo pozitivnog odziva stručne i šire javnosti na ovaj spomenik, Miodrag Živković je pozvan na sličan zadatku – da osmisli sveobuhvatniji i impresivniji način obeležavanja prostora bitke na Kadinjači.

Za ovaj projekat se smatralo da na pravi način obeležava domete i značaja Radničkog bataljona i Užičke republike. Reakcija šire javnosti si ogleda sa jedne strane o izrazito masovnoj poseti

prilikom otkrivanja spomenika (1979.godine okupilo se 100.000 posetilaca iz cele Jugoslavije) a i u narednim godinama posećenost ovoj lokaciji nije opao i broao je prema dostupnim podacima oko 100.000 posetilaca godišnje.

Kako je ranije navedeno, 1984.godine izvršene su nove intervencije u samoj okolini spomen-kompleksa, koje su podrazumevale sađenje 88 stabala. Ovo pošumljavanje učinjeno je u čast Josipa Broza Tita, i svrstava prostor spomen-parka u grupu memorijalnih prostora od izrazitog značenja u široj javnosti.

TRENUTNO STANJE, REŽIMI KORIŠĆENJA I INTERPRETACIJE SPOMENIKA

TRENUTNO STANJE

Kakvo je trenutno fizičko stanje spomenika?

2012. godine je spomenik ponovo uređen nakon više decenija zapuštenosti. Danas je u solidnom stanju.

Da li su na spomeniku vršene naknadne fizičke intervencije, izmene, dogradnje i sl.? Ako jesu opisati koje i da li su po Vašem mišljenju doprinele ili degradirale njegovu vrednost.

Osim višedecenijskog zanemarivanja, spomenik koji je obnovljen 2012.godine nije trpeo izmene prvo bitne kompozicije.

KORIŠĆENJE

Na koji način je spomenik korišćen od nastajanja do danas? Koji su se tipovi aktivnosti odigravali u okviru spomeničke celine i koji su akteri bili nosioci tih aktivnosti?

Spomenik je nakon raspada SFRJ Jugoslavije zanemarivan i broj posetilaca je značajno opao u odnosu na period nakon izgradnje. Danas ponovo dobija na značaju, i po nekim podacima iz 2015.godine broj posetilaca je skočio na oko 20.000 posetioca godišnje. Poseta spomen-kompleksu je danas deo osnovnoškolskog plana nastave, prema kome učenici osnovnih škola posećuju spomenik prilikom ekskurzija.

Posle dužeg odsustva iz zvaničnog komemorativnog kalendara države (proslvu godišnjice organizovao je Narodni muzej Užice), sam događaj ponovo dobija na važnosti i čak je medijski ispraćen od 2011.godine. Sedamdesetpeta i sedamdesetšesta godišnjica borbi na pr., svečano su obeležene polaganjem venaca na centralni spomenik, i odavanjem vojnih počasti. Ono što predstavlja značajnu promenu u obeležavanju ovog mesta jeste ponovno direktno involuiranje države u komemoracije, koja sada više nije aktivnost samo lokalne samouprave i predstavnika nevladinog sektora (poput SUBNOR-a Užice ili Organizacije komunista Srbije za Užice).

Koje su dominantne aktivnosti danas vezane za spomenik? (navesti tipove aktivnosti i aktere koji ih sprovode - ekskurzije, posete turista, obeležavanje njegove godišnjice ili neki drugi skupovi/manifestacije)

Pored ekskurzija školske dece i zvaničnih komemoracija, spomen-kompleks je deo i drugačijih turističkih poseta, a deo je i predstavljenog spomeničkog nasleđa Turističke organizacije Užice, a koje se uklapaju sa ponudama turoperatera koji strane turiste dovode u Srbiju. *Eco Hostel Republic* u svojoj ponudi nudi planinarsku turu koja vodi do spomen-parka "Kadinjača"- Užička republika planinarenje. Kojima objedinjuju ideje eko-turizma sa istorijskim kontekstom užičkog kraja.

INTERPRETACIJA I PREZENTACIJA SPOMENIKA

Da li postoji PR i edukativni materijal za spomenik (štampani i digitalni) - brošure, suveniri, filmovi, video spotovi, reklame i sl. Da li je spomenik korišćen kao scenografija za neki događaj? Navesti koji su to materijali, ko ih kreira i na koji način predstavljaju spomenik.

Spomen -kompleks "Kadinjača" predmet je istraživanja akademske zajedine, kao i NVO koji se bave arhitektonskim nasleđem.

Pored istraživačke delatnosti i informacija ponuđenim kroz publikacije ovog tipa nalazi se na zvaničnim prezentacijam Turističke organizacije Užice, kao i na platformama koje se bave turizmom (pojavljuje se kao znamenitost kraja i na zvaničnim stranicama ugostiteljskih objekata užičkog kraja).

Pored tradicionalnog oglašavanja spomen-kompleks korišćen je i kao scenografije za projekte drugačijeg tipa (sa više ili manje negativnim odjekom u javnosti)

Njujorški bend The Teachers 2017.godine snimio je spot na lokaciji spomen parka, a modna kuća P.S. Fashion je 2018.godine snimio modni editorijal na istoj lokaciji.

Igrani film *Unburden*, autora Anuk i Pavla Jovovića sniman je delom na lokaciji spomen kompleksa "Kadinjača" uz dozvolu Narodnog muzeja Užice kao ustanove nadležne za upravljanje i održavanje spomen kompleksa.

Na koji način info table, zvanične mape i infografike na samom lokalitetu predstavljaju spomeničku celinu? Koje su ključne informacije i narativ koji zastupaju?

Informacije o narativu bitke na Kadinjači ponuđen je višejezičnim tekstom na ulasku u kompleks, kao i u spomen domu. Narativ obrađuje istoriju Radničkog bataljona, i izložbu o užičkom kraju u toku NATO intervencije 1999.godine.

Da li postoje priče o lokalitetu koje nisu ispričane kroz zvaničnu prezentaciju? Navesti ključne alternativne narrative i njihove ključne nosioce.

Narativ o padu Užičke republike nije dostupan, kao ni kontranarativi koji su do poslednje decenije predstavljali okosnicu revizionizma javnog diskursa u Srbiji.

Takođe, ne postoji ni potencijalno anegdotski narativ o razlozima nepojavljivanja Josipa Broza Tita u Užicu nakon završetka rata (anegdotski postoji narativ o nastajanju pesme "Druže Tito bela lica", kao i nedovoljno istražen podatak da je predsednik posetio Titovo Užice svega dva puta do kraja svog života).

PRIRODNO OKRUŽENJE

Da li se spomenik nalazi u ili u blizini nekog zaštićenog prirodnog područja (Nacionalnog parka i sl.). Ako da, navedite kojeg.

U blizini je Nacionalni parka Tara.

Koje su posebnosti i vrednosti prirodnog okruženja oko spomenika / pejzaža?

Šumovit planinski teren, sa obiljem vodenih izvora i prašumskim ekosistemom Perućac. Nacionalni park Tara jedan je od glavnih centara planinarskog turizma u Srbiji.

PROSTORNO PLANSKA I STRATEŠKA DOKUMENTA

Da li je lokalitet pokriven prostorno planskom dokumentacijom? Ako jeste, molimo Vas da je priložite u aneksu.

Područje spomen-parka obuhvaćeno je Generalnim urbanističkim planom Užica do 2020.godine, Direkcije za izgradnju (*dokument je priložen u dodatku*).

Da li se lokalitet prepoznaje kroz nacionalna ili lokalna strateška dokumenta (razvojna, turistička, biznis planove i sl.). Ako da, navesti na koji način.

Spomen-kompleks deo je projekta probijanja tunela, koji je predviđen ispod samog kompleksa, sa ciljem boljeg saboračajnog povezivanja Užica i Bajine baste. Konačan projekat očekivan je u 2019.godini.

Strategijom za razvoj turizma Srbije 2016-2025.godine mogu biti obuhvaćeni svi spomenici koji su uvršćeni u ovo istraživanje u zavisnosti od interpretacije kulturno-istorijskog nasleđa na lokalnom nivou, što će biti definisano pojedinačnim master planovima. U većem broju slučajeva master planovi još uvek nisu izrađeni (*dokument priložen u dodatku*).

INSTITUCIONALNI OKVIR: STATUS ZAŠTITE, UPRAVLJANJE I FINANSIRANJE

STATUS ZAŠTITE

Da li spomenik ima neki stepen zaštite? Ako ima, koji?

Nepokretno kulturno dobro izrazitog kulturnog značaja – spomenik kulture.

Ukoliko je spomenik zaštićen, navedite od koje godine?

U aprilu 1979.godine unet je u centralni register Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. Iste godine je unet je u register Zavoda za zaštitu spomenika kulture Užice (pre unosa u centralni registar).

Koja institucija je nadležna za njegovu zaštitu?

Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo

UPRAVLJANJE I FINANSIJE

Koja institucija je zvanični upravljač spomenikom ili spomeničkim područjem?

Narodni muzej Užice.

Da li postoji plan upravljanja? Ako postoji, napisati osnovne informacije (period važenja i sl)

Ne.

Da li postoje Monitoring izveštaji vezani za zaštitu ili upravljanje? Ako postoje ko ih izrađuje, kome se dostavljaju i na koji period se rade?

Ne.

Da li institucija nadležna za upravljanje ili brigu o spomeniku ima raspoređen budžet za njegovu zaštitu ili upravljanje. Ako postoji, koji je to iznos?

Na osnovu Izveštaja o rado Narodnog muzeja Užice za 2017.godinu, 118.000,00 dinara je alocirano iz budžeta grada Užica za održavanje spomenika i 3.000.000,00 dinara za zamenu stolarije u Spomen domu, koje je alociralo Ministarstvo trgovine, turizma I telekomunikacija Republike Srbije. Godišnji izveštaj o radu nije još uvek dostupan javnosti.

Da li su u budućnosti planirana dodatna ulaganja u spomenik ili njegovo okruženje?

Prema dostupnim podacima može se očekivati sličan iznos namenjen za održavanje spomen-kompleksa, dok veći zahvati održavanja i rekonstrukcije nisu najavljeni.

Da li su poznati podaci i trenutnim troškovim održavanja, zaštite ili sanacije spomenika?

Troškovi održavanja (uključujući i organizaciju proslave bitke na Kadinjači) 2017.godine iznosili su 488.118,00 dinara. Može se prepostaviti da je sličan iznos standardnog održavanja i u 2018.godini, a da je projektovan i za 2019.godinu.

Da li su poznati iznosi ukupnih prohoda od valorizacije spomenika (uključujući donacije i sl.) ?

Ne.

TURISTIČKA POSETA, PONUDA I PERCEPCIJA

Da li postoje podaci o godišnjem broju posetilaca lokaliteta? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Oko 20.000 posetioca u 2018.godini, prema nezvaničnim podacima Narodnog muzeja Užice. Prema podacima iz Godišnjeg izveštaja o radu za 2017.godine ukupan broj posetioca je 24. 278 (dokument izveštaja u celosti priložen je u dodatnoj dokumentaciji).

Da li je poznata struktura posetilaca? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Pored lokalnih posetilaca, osnovnu grupu posetilaca čine posetioci iz regionala, pretično iz Slovanije. U 2018.godini zabeležen je porast broja iz inostranstva, pogotovo posetilaca iz Kine.

Da li se plaća poseta spomeniku? Ako da, koliko?

Ne.

Da li trenutna turistička sezona ima izrazito sezonski karakter i ako ima opisati koji su to periodi?

Proletnja i letnja sezona čine osnovu turističke sezone koja se odnosi na posete Spomen-kompleksu "Kadinjača".

Postoje li turističke atrakcije u okruženju (materijalno i/ili nematerijalno nasleđe)?.**Ako postoje, navedite.**

U okolini spomen-kompleksa postoje raznorodne turističke lokacije od Nacionalnog parka Tara, kanjona Đetinje i Potpećke pećine kao prirodnih dobara, grada Užica sa bogatom istorijom još od srednjeg veka i manastira kao materijalne baštine, do Zlakuse i specifične grnčarske prakse kao nematerijalne kulturne baštine (koja je tako prepoznata od strane države a nalazi se i na tenativnoj listi UNESCO- a).

Da li trenutno postoji definisana turistička ponuda za navedeni spomenik? Ako da, objasniti ponudu, ko je sprovodi, za koju ciljnu grupu i šta ona sadrži, i dati link ka dodatnim informacijama .

Eko Hostel *Užice republik* nudi organizovane tri ture oko Užica – pešačku, planinarsku i biciklističku, koje obuhvataju i lokaciju spomen-kompleksa „Kadinjača“ (*Pešačenje kanjonom Đetinje, Užička republika planinarenje i Đetinja – Kadinjača biciklistička tura*). Takođe turooperatori iz inostranstva uvršćavaju posetu spomen-kompleksu u okviru tura kroz Srbiju, a u sklopu obilska Nacionalnog parka Tara.

Na osnovu urađene analize online platformi i društvenih mreža (foursquare, trip advisor, airbnb, facebook, instagram i sl.) kakav je utisak posetilaca o spomenicima? (navesti ključne reči koje se pominju, ključne pozitivne i negativne komentare, kako koriste hashtagove i sl.)

Pregled komentara na društvenim mrežama i spevijalizovanim platformama prikazuje generalno zadovoljstvo, a često i divljenje, spomen-kompleksu. Najčešće se sama reč “Kadinjača” dovodi u vezu sa arhitekturom brutalizma i međunarodno dominantnom kovanicom “spomeniks”. Na osnovu online interesne zajednice moguće je jasno definisati buduću ciljnu grupu turističke rute povezane sa spomenicima Drugog svetskog rata. To su prevashodno posetioci iz inostranstva koji su zainteresovani za spomenikču produkciju Jugoslavije i za arhitektru brutalizma.

Najčešće sretani *hashtag*-ovi su #spomenik, #užičkarepublika, #partizani, #antifasizam, #yugolsavia i #sloboda.

Po vašem mišljenu, kakva vrsta turizma bi bila optimalna za ovaj spomenik? Kratko opišite.

Imajući u vidu mesto na kom se spomen-kompleks nalazi, tj da je lociran u planinskom predelu, i da sama infrastruktura nudi mogućnosti *outdoor* turizma, bilo bi preporučljivo da poseta spomen-kompleksu postane sastavni deo planinarske ili biciklističke ture koja ovaj kraj

interpretira u kontekstu istorije Drugog svetskog rata i antifašističke borbe, u afirmativnom tonu.

Takođe, imajući u vidu specifičnost turista iz inostranstva koji su inicijalno zainteresovani za spomenike koji su predmet ovog istraživanja, i njihov životni stil koji često akcentuje važnost životne sredine (što utiče na primer na odabir željenog prevoznog sredstva) već razvijena infrastruktura eko-turizma u ovom kraju predstavlja prirodnog strateškog partnera za potencijalne nove turističke rute.

TURISTIČKA INFRASTRUKTURA

Da li u blizini spomenika postoji parking za privatne automobile, bicikle i autobuse? Opisati. Definisati udaljenost od lokaliteta.

U podnožju spomen-kompleksa postoji prostor za parking.

Da li je prilaz do spomenika uređen i bezbedan? Opišite.

Arhitektonsko rešenje spomenika inicijalno je podrazumevalo pristupne staze spomeniku, kao sastavni deo spomeničke celine. Ove staze su rekonstruisane 2012.godine i dobro su održavane. Takođe postoji i kružni put za motorna vozila do spomen-kompleksa. Planinarske i pešačke staze do spomen-kompleksa su markirane.

Da li postoji prilaz osobama sa invaliditetom da samog spomenika, odnosno do svih zona do kojih i ostali turisti mogu da stignu? Opišite.

Ne postoje poseben pristupne staze za osobe sa smetnjama u kretanja, a sam raspored spomeničkih masa nije predviđao pristup u ovom slučaju.

Da li u sklopu spomenika ili kompleksa postoje toaleti? Navesti koliko su udaljeni i da li je stanje toaleta zadovoljavajuće ili nezadovoljavajuće (fizičko stanje, održavanje...).

Postoje toaleti u okviru Spomen doma.

Da li je lokalitet opremljen urbanim mobilijarom, klupama za sedenje, kantama za otpatke i sl. ? Opišite.

Ne postoje predviđeni prostori za odmor u okviru same spomeničke celine, ali prostor amfiteatra je namenjen za te svrhe. Ne postoje korpe za otpatke.

Da li je lokalitet opremljen višejezičnom infografikom, putokazima, info natpisima i sl.? Opišite.

Spomen dom nudi informacije na stranim jezicima, a pored table na ulazu u kompleks sa višejezičnim tekstrom nema drugih natpisa.

Da li postoji izvor pijaće vode na lokalitetu ili u blizini (navesti gde)? Opišite da li je u pitanju prirodni izvor vode, da li se nalazi u sklopu nekog objekta i sl.

Postoji u spomen domu na ulasku u kompleks.

Da li je lokalitet osvetljen? Opišite.

Pored dekorativnog osvetljenja samog spomenika, postavljeno je osvetljenje na pristupne staze, dok ulična rasveta osvetjava pristupni put za motorna vozila u izvesnoj meri.

Da li postoji pokrivenost lokaliteta mobilnom mrežom, WI-FI i sl.?

Da.

Na kojoj udaljenosti od lokaliteta postoji kafé, restoran i smeštajni kapaciteti?

Najbliži ugostiteljski objekat je narazdaljini manjoj od jednog kilometra, a najbliži ugostiteljski objekat sa smeštajnim kapacetetom je na udaljenosti od 9 km.

Spomenik Borcima revolucije

OSNOVNI PODACI O SPOMENIKU

Zvanični i/ili uobičajeni naziv spomenika

Spomenik Borcima revolucije

Ime i prezime autora/ke

Vojin Bakić

Osnovne dimenzije spomenika (širina, dužina, visina)

Visina spomenika: 16m

Opis vizuelnih karakteristika spomenika / memorijalnog kompleksa

Spomenik Borcima revolucije smešten je na brdu Vidrak iznad Valjeva, gde su se u prošlosti nalazilo staro srpsko i austrijsko groblje. U parku se pored spomenika Borcima revolucije nalaze i kosturnice poginulih na Cerskoj i Kolubarskoj bitci.

Do spomenika, koji smešten u parkovskom okruženju, stiže se stepeništem. Ispred spomenika je plato, kojim dominira skulptura visoka 16m, izrađena od aluminijuma (kao karakterističnog materijala u kom radi Vojin Bakić). Spomenik je okrenut prema Valjevu i gleda na grad. Kako je smešten na najvišoj i najisturnejoj tački Vidraka, a i zbog dimenzija i odabranog materijala vidi se i iz grada Valjeva.

Kao inspiraciju, ili predložak, odabranog formalnog rešenja Vojin Bakić je upotrebio sliku Stjepana Filipovića (ubijen 22.maja 1942.godine), koji podiže ruke u vazduhu pozivajući narod na borbu, u trenutku pred vešanje.

I ako antropomorfan spomenik odstupa od stilske tradicije socrealizma svojim oštrim i kubičnim masama, kao i odabirom materijala – uglačanom aluminijumu.

Dodatni komentari

Ova fotografija postala je amblematski prikaz borbe za slobodu, slično kao i fotografija Ljuba Čupića iz Nikшиća i njegov prkosni osmeh prilikom izvođenja na streljanje. Fotografija se nalazi na ulazu u zgradu UN u Nju Jorku.

LOKACIJA SPOMENIKA

Država

Srbija

Opština

Valjevo

Grad

Valjevo

Geografski podaci (geografska širina i visina)

44°15'50.2"N

19°52'49.5"E

IZGRADNJA SPOMENIKA

Datum početka izgradnje spomenika

1953.godine je započeta izrada spomenika (a prvo pominjanje podizanja spomenika datira iz 1948.godine).

Datum završetka izgradnje spomenika

1960.godine spomenik je svečano otvoren (prvobitno je otkrivanje spomenika planirano za 1955.godinu). Datum je pomeren zbog požara u Bakićevom ateliju koji je usporio process izrade modela i dalje izrade spomenika, kao i zbog polemike oko mesta izgradnje spomenika u Valjevu.

Kojem istorijskom događaju/ličnosti(ma) je spomenik posvećen? Navesti osnovne podatke o događaju/ličnosti(ma)

Spomenik je posvećen borcima revolucije i Stejpanu Filipoviću.

Da li je poznato zašto je spomenik baš u tom trenutku podignut (da li je u pitanju obeležavanje godišnjice ili neki drugi povod)?

Spomenik je otvoren 23.oktobra 1960.godine kao prva od aktivnosti planiranih za proslavu dvadesete godišnjice početka NOR-a.

Otvaranju spomenika prisustvovali su potpredsednici SIV-a Edvard Kardelj i Rodoljub Čolaković, predsednik Narodne skupštine NR Srbije Jovan Veselinov, predsednik Izvršnog veća Narodne skupštine NR Srbije Miloš Minić, član SIV-a Marijan Brecelj, član Izvršnog komiteta CK Saveza komunista Srbije Spasenija Cana Babović, član Izvršnog veća Srbije Đoko Pajković I predsednik Izvršnog veća Narodne skupštine AP Vojvodine Geza Tikvicki.

Ko je bio naručilac izgradnje? Ko je je finansirao izgradnju?

Sreski odbora Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Valjeva pokrenuo je incijativu 1948.godine. Nakon dve godine (1950) formiran je Okružni odbora za podizanje spomenika, koji su činili predstavnici svih bivših srezova: valjevskog, rađevskog, azbukovačkog, podrinjskog, tamnavskog, posavotamnavskog i ljiškog. Izgradnju su finansirali Vlada Narodne Republike Srbije i mnogobrojne društvene i privredne organizacije. Značajan deo sredstava obezbeđen je kroz prikupljanje dobrovoljnih priloga od stanovništva.

Kakve su bile reakcije stručne i šire javnosti na odabranu rešenje i izgradnju spomenika? Opisati ukratko neke od otvorenih diskusija, komentara, neslaganja ili nekih drugih reakcija u stručnoj i široj javnosti.

Odluka o predlošku spomeničke forme jednoglasno je doneta, a glavna polemika oko izgradnje vodila se oko odabira lokacije podizanja spomenika. Predložene su dve lokacije – gradska pijaca (kao mesto nam kom je Stejpan Filipović obešen) i današnja lokacija na Vidraku (za koju se zalagao i sam Vojin Bakić).

TRENUTNO STANJE, REŽIMI KORIŠĆENJA I INTERPRETACIJE SPOMENIKA

TRENUTNO STANJE

Kakvo je trenutno fizičko stanje spomenika?

Spomenik je u relativno solidnom stanju, ali je postolje išarano grafitima.

Da li su na spomeniku vršene naknadne fizičke intervencije, izmene, dogradnje i sl.? Ako jesu opisati koje i da li su po Vašem mišljenju doprinele ili degradirale njegovu vrednost.

Spomenik je u dva navrata bio predmet "vandalizma". U 2009. i 2011.godini predstavnici okružnog odbora Udruženja boraca su samoinicijativno ofarbali spomenik, kao oblik zaštite i očuvanja jer je podnožje spomenika bilo išarano grafitima. 2009.godine je protiv predsednika organizacije Milića Petrovića zbog ovog čina pokrenut i krivični postupak.

Ko je vršio dodatne intervencije i kada?

Okružni odbor Udruženja boraca (SUBNOR Srbije) Užice.

KORIŠĆENJE

Na koji način je spomenik korišćen od nastajanja do danas? Koji su se tipovi aktivnosti odigravali u okviru spomeničke celine i koji su akteri bili nosioci tih aktivnosti?

Spomenik je bio mesto komemorativnih svečanosti, odnosno polaganja venaca prilikom obeležavanja godišnjica početka ustanka, kao i godišnjica oslobođenja Valjeva i drugih državnih praznika, poput proslave Dana Borca (4.jula).

Koje su dominantne aktivnosti danas vezane za spomenik? (navesti tipove aktivnosti i aktere koji ih sprovode - ekskurzije, posete turista, obeležavanje njegove godišnjice ili neki drugi skupovi/manifestacije)

I danas je mesto komemorativnih svečanosti, odnosno polaganja venaca prilikom obeležavanja godišnjice oslobođenja Valjeva, kao i prilikom obelžavanja 9.maja. Takođe, mesto je turističih poseta i izletničkih aktivnosti.

Prezentacija spomenika

Da li postoji PR i edukativni materijal za spomenik (štampani i digitalni) - brošure, suveniri, filmovi, video spotovi, reklame i sl. Da li je spomenik korišćen kao scenografija za neki događaj? Navesti koji su to materijali, ko ih kreira i na koji način predstavljaju spomenik.

Informacije o spomeniku mogu se naći u monografijama i truističkim vodičima iz perioda SFRJ.

Deo je promotivnog materijala Turističke organizacije Valjeva (kako u delu sadžaja, tako i u samom grafičkom rešenju brošure).

Predmet je akademskog istraživanja, publikacija i izožbenih kataloga na temu opusa Vojina Bakića i spomeničke plastike u javnom prostoru iz perioda SFRJ, poput:

Petra Donadić (2015) Spomenička plastika Vojina Bakića (diplomski rad)

Igor Zidić (2017) Vojin Bakić (katalog).

Olga Manojlović Pintar (2008) Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta.

Olga Manojlović Pintar (2014) Arheologija sećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918 – 1989.

Zvonko Maković (2013). Spomenička plastika Vojina Bakića (Vojin Bakić's Memorial Monuments)

U Muzeju savremene umetnosti u Zagrebu 2013.godine otvorena je retrospektivna izložba posvećena Vojinu Bakiću, u kojoj je predstavljen i Spomenik Borcima revolucije u Valjevu. A Muzej Jugoslavije ga predstavlja na svojoj zvaničnoj internet prezentaciji. Predstavljen je i na glasilima Turističke organizacije Valjevo, kao i na glasilim lokalne samouprave.

Izložba "Sloboda je lepa kada se o njoj peva" otvorena je u Centru za kulturnu dekontaminaciju u maju 2016.godine, u Beogradu. Izloženi radovi rezultat su umetničke kolonije "Pronađeni u prevodu", a kao polaznu osnovu autori imali su lik i delo Stjepana Filipovića, kao i spomenik Vojina Bakića (<http://www.politika.rs/sr/clanak/354561/Kultura/Izlozba-Sloboda-je-lepa-kad-se-o-njoj-peva>)

Korišćen je i kao lokacija dokumentarnog filma Irene Škorić – "Neželena baština" iz 2016.godine.

Pominje se i u okviru projekta Spomenik Database, kao i na platformi Rutizam.com.

Slučajevi "vandalizma" bili su medijski ispraćeni, kao i predmet šire društvene rasprave na portalima poput Peščanika, i beogradskog nedeljnika vreme.

Na koji način info table, zvanične mape i infografike na samom lokalitetu predstavljaju spomeničku celinu? Koje su ključne informacije i narativ koji zastupaju?

Osim posvete prostora ne postoje druge infotable na samoj lokaciji.

Na posveti piše:

„Partizanima, komunistima, patriotima, svima koji padaju u borbi protiv fašističkog porobljavanja i izdajnika naroda. 1941-1945. Da Jugoslavijom koračaju samo slobodni, da nastane novi svet, oni se junaštvom i socijalističkim idealima uspraviše u vekove“.

Da li postoje priče o lokalitetu koje nisu ispričane kroz zvaničnu prezentaciju? Navesti ključne alternativne narrative i njihove ključne nosioce.

PRIRODNO OKRUŽENJE

Da li se spomenik nalazi u ili u blizini nekog zaštićenog prirodnog područja (Nacionalnog parka i sl.). Ako da, navedite kojeg.

Ne.

Koje su posebnosti i vrednosti prirodnog okruženja oko spomenika / pejzaža?

Spomenik je podignut na brdu Vidrak iznad Valjeva koje pošumljeno i parkovski uređeno, sa uređenim vidikovcem sa kojega se vidi celokupna panorama Valjeva. Predstavlja izletničku destinaciju.

PROSTORNO PLANSKA I STRATEŠKA DOKUMENTA

Da li je lokalitet pokriven prostorno planskom dokumentacijom? Ako jeste, molimo Vas da je priložite u aneksu.

Spomenik je obuhvaćen važećim Generalnim urbanističkim planom Valjeva, i njegovom zasebnom celinom koja se odnosi na nepokretna kulturna dobra (*dokument priložen u dodatku*).

Da li se lokalitet prepoznae kroz nacionalna ili lokalna strateška dokumenta (razvojna, turistička, biznis planove i sl.). Ako da, navesti na koji način.

Strategijom za razvoj turizma Srbije 2016-2025.godine mogu biti obuhvaćeni svi spomenici koji su uvršćeni u ovo istraživanje u zavisnosti od interpretacije kulturno-istorijskog nasleđa na lokalnom nivou, što će biti definisano pojedinačnim master planovima. U većem broju slučajeva master planovi još uvek nisu izrađeni (*dokument priložen u dodatku*).

INSTITUCIONALNI OKVIR: STATUS ZAŠTITE, UPRAVLJANJE I FINANSIRANJE

STATUS ZAŠTITE

Da li spomenik ima neki stepen zaštite? Ako ima, koji?

Nepokretno kulturno dobro – spomenik kulture.

Ukoliko je spomenik zaštićen, navedite od koje godine? .

13.novembra 1981.godine proglašen je za kulturno dobro.

Koja institucija je nadležna za njegovu zaštitu?

Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo.

UPRAVLJANJE I FINANSIJE

Koja institucija je zvanični upravljač spomenikom ili spomeničkim područjem?

Gradska uprava Valjevo

Da li postoji plan upravljanja? Ako postoji, napisati osnovne informacije (period važenja i sl)

Ne.

Da li postoje Monitoring izveštaji vezani za zaštitu ili upravljanje? Ako postoje ko ih izrađuje, kome se dostavljaju i na koji period se rade?

Ne.

Da li institucija nadležna za upravljanje ili brigu o spomeniku ima raspoređen budžet za njegovu zaštitu ili upravljanje. Ako postoji, koji je to iznos?

Postoje alocirana budžetska sredstva nadležene institucije, ali su u finansijskom planu navedena zbrojeno, odnosno navode se ukupna sredstava namenja za zaštitu kulturne baštine u iznosu od 4.640.000,00 dinara (tačan iznos za održavanje spomenika nije poznat).

Da li su poznati podaci i trenutnim troškovim održavanja, zaštite ili sanacije spomenika?

2005.godine izvedeni su kompletni konzervatorsko-restauratorski radovi na spomeniku, nakon toga 2012.godine sprovedeni su radovi na uređenju prostora. Za radove je izdvojeno 6.500.000,00 dinara (4.000.000,00 dinara obezbedilo je tadašnje Ministarstvo rada i socijalne politike, dok je 2.000.000,00 dinara izdvojila Direkcija za obnovu i razvoj Kolubarskog okruga pogodjenog zemljotresom).

Da li su poznati iznosi ukupnih prohoda od valorizacije spomenika (uključujući donacije i sl.) ?

Ne.

TURISTIČKA POSETA, PONUDA I PERCEPCIJA

Da li postoje podaci o godišnjem broju posetilaca lokaliteta? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Ne.

Da li je poznata struktura posetilaca? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Ne.

Da li se plaća poseta spomeniku? Ako da, koliko?

Ne.

Da li trenutna turistička sezona ima izrazito sezonski karakter i ako ima opisati koji su to periodi?

Imajući u vidu da je spomenik smešten u pošumljenom/parkovskom okruženju poseta je preporučljiva u proletnjim i letnjim mesecima, kada se i u samom Valjevu održava najveći broj manifestacija poput *Valjevskog džez festivala*, koji privlači veći broj posetilaca u grad (ovakva sezonska podela ne mora obavezno biti primenjena jer je Valjevo mesto gradskog turizma, koji ne mora obavezno imati sezonsku podelu).

Postoje li turističke atrakcije u okruženju (materijalno i/ili nematerijalno nasleđe)?.

Ako postoje, navedite.

Valjevski okrug bio je važan gradski centar u 19.veku i urbano jezgro grada predstavlja kulturno dobro sa građevinama poput Muselimovog konaka, Narodnog muzeja, Kule Nenadovića i gradske četvrti Trešnjar.

Pored građevina u gradu od kulturno-istorijskog nasleđa u blizini Valjeva mogu se videti između ostalog Crkva brvnara u Miličinici opština Valjevo, manastiri Pustinja i Ćelije. U neposrednoj blizini Valjeva nalazi se centar planinskog turizma Divčibare.

Da li trenutno postoji definisana turistička ponuda za navedeni spomenik? Ako da, objasniti ponudu, ko je sprovodi, za koju ciljnu grupu i šta ona sadrži, i dati link ka dodatnim informacijama .

Ne.

Na osnovu urađene analize online platformi i društvenih mreža (foursquare, trip advisor, airbnb, facebook, instagram i sl.) kakav je utisak posetilaca o spomenicima? (navesti ključne reči koje se pominju, ključne pozitivne i negativne komentare, kako koriste hashtagove i sl.)

Na društvenim mrežama ovaj spomenik najčeće se pronađe povezan sa imenom Stjepana Filipovića. Takođe, nalozi posvećeni turizmu kroz Srbiju prikazuju ga kao jednu od turističkih destinacija destinacija.

Najčešći upotrebljavani *hashtag*-ovi su #revolucija, #spomenik, #antifasizam, #yugoslavia, #spomeniks i #valjevo.

Po vašem mišljenju, kakva vrsta turizma bi bila optimalna za ovaj spomenik? Kratko opišite.

Turistička ponuda koja bi obuhvatala i posetu spomeniku Borcima revolucije fokusirana je na istoriju Drugog svetskog rata i antifašističke borbe u Jugoslaviji, jer narativ koji može da pruži takođe ima i univerzalno značenje.

Imajući u vidu da je spomenik delo Vojina Bakića, jednog od najznačajnijih graditelja tog vremena, poseta spomeniku može biti uklopljena u rute posvećene stilu i razvoju spomeničke plastike u javnom prostoru u Jugoslaviji (kako turama koje bi bile posvećene najznačajnijim graditeljima, tako i turama posvećenim Vojinu Bakiću, koje mogu biti i lokalnog i regionalnog karaktera).

TURISTIČKA INFRASTRUKTURA

Da li u blizini spomenika postoji parking za privatne automobile, bicikle i autobuse?
Opisati. Definisati udaljenost od lokaliteta.

2012.godine prilikom rekonstrukcije napravljen je i parking za motorna vozila i autobuse.

Da li je prilaz do spomenika uređen i bezbedan? Opišite.

Pristupne staze i stepenice koje vode do platoa obnovljene su 2012.godine, i danas su solidno održavane.

Da li postoji prilaz osobama sa invaliditetom da samog spomenika, odnosno do svih zona do kojih i ostali turisti mogu da stignu? Opišite.

Ne.

Da li u sklopu spomenika ili kompleksa postoje toaleti? Navesti koliko su udaljeni i da li je stanje toaleta zadovoljavajuće ili nezadovoljavajuće (fizičko stanje, održavanje...).

Ne.

Da li je lokalitet opremljen urbanim mobilijarom, klupama za sedenje, kantama za otpatke i sl. ? Opišite.

Ne.

Da li je lokalitet opremljen višejezičnom infografikom, putokazima, info natpisima i sl.? Opišite.

Ne.

Da li postoji izvor pijače vode na lokalitetu ili u blizini (navesti gde)? Opišite da li je u pitanju prirodni izvor vode, da li se nalazi u sklopu nekog objekta i sl.

Ne.

Da li je lokalitet osvetljen? Opišite.

Postavljeno je dekorativno osvetljenje na sam spomenik, a pristupne staze su takođe osvetljene. Pristupni put je pod uličnom rasvetom.

Da li postoji pokrivenost lokaliteta mobilnom mrežom, WI-FI i sl.?

Da.

Na kojoj udaljenosti od lokaliteta postoji kafé, restoran i smeštajni kapaciteti?

Najbliži ugostiteljski objekat je na udaljenosti od 300m, dok je najbliži ugostiteljski objekat sa smeštajnim kapacitetima je na udaljenosti od 1.4km.

ZAINTERSOVANE STRANE

- Grad Užice
- Turistička organizacija Užice
- Turistička organizacija Srbije
- Regionalna razvojna agencija Zlatibor
- Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja
- Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija
- Narodni muzej Užice
- Kulturni centar Užice
- Nacionalni park Tara
- Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo
- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd
- Eko Hostel Užice republic
- Fakultet za hotelijerstvo i turizam, Univerzitet u Kragujevcu
- Arhitektonski fakultet, Univerziteta u Nišu i Beogradu
- Centar za heritologiju i muzeologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
- Osnovne škole u Užicu i okolini
- SUBNOR RS
- Evropa Nostra Srbija
- DOCOMOMO
- Grupa arhitekata
- Centar za primenjenu istoriju
- Savez antifašista Srbije
- CEJUS
- Udruženje arhitekata Srbije
- Neprimereni spomenici
- Rutizam.com
- Ciklonaut
- CultureTrip

Izjava o odricanju odgovornosti: Ovaj dokument "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Srbiji za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" nastao je uz pomoć granta obezbijedenog kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju, koji finansira Evropska unija. Sadržaj ovog dokumenta "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Srbiji za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" isključiva je odgovornost EXPEDITIO i ne odražava nužno stavove Savjeta za regionalnu saradnju ili Evropske unije.